

34
म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

धर्म

लेखक व्यंकट रंगो

कही

१८८८

संग्रहालय क्रमांक

३७

१५

पुस्तकाचे नांव

विद्यवावपन अनाचार

30

धर्म

धर्म

~~मराठी ग्रंथ संग्रहालय~~

विधवावपन अनाचार.

सं. १५०

व्यंकट रंगो कट्टी.

प्रिन्सिपाल ट्रेनिंग कालेज धारवाड

यांनी

विधवा दुःख परिमार्जनार्थ

तयार केले.

—*—

Shaving of Widows Unauthorized

With a Summary in English.

* —*—

धारवाड येथे "ज्ञानवर्धक" छापखान्यात छापले.

छापिले.

१८८९

अनुक्रमणिका.

पृष्ठ.

Summary in English...	1—22
भाग १—स्त्रियेची स्वरी योग्यता....	१
भाग २—और्ध्वदेहिकांत पुरुषांचेच वपन अर्वाचीन.	२५
भाग ३—विधवावपन दूरतोपास्त....	५६
भाग ४—विधवावपनाला आंधळी लंगडी प्रमाणें.	९३
पांच पांचशें रुपायांच्या २ इनामाची जाहिरात....	१४०

११६७

SUMMARY OF THE FOLLOWING PAGES.

CHAPTER I.

Character of Woman and her relation to Man.

MAN always endeavours to make up his deficiencies, and thus he has produced various sorts of warm clothing, tools, weapons, &c. Similarly, women also endeavour to make up the deficiencies of their person by paint, beautiful dresses, artificial ornaments, &c. This propensity of mankind is the source of all civilization. A nation boasting of its civilization, and yet doing something contrary to this onward progress is simply laughed at. Such is our position with regard to the shaving of our widows by which we deprive them of their natural ornament.

Western nations assert that man and woman possess equal social rights. Though the belief in this matter is exactly the same in India from time immemorial, woman is made dependent on man by Manu and other farsighted law givers of India with an exalted object in view. That object is—

“Women, if left unrestrained, will bring woe to the families of their husbands and fathers. He who keeps his wife in restraint protects his progeny, his own name, his race and religion. A husband is said to be reproduced by his wife in the shape of her offspring. A woman begets a son bearing the character of the man whom she loves. Hence one should keep his wife in restraint by all means in order to secure purity for his race, religion, &c” (text from Manu, chap. 9.) Another passage of the same purport is quoted from Yajnavalkya.

Woman is, again, the mother of man. Parashara says (text quoted) that a woman deserves the honour due to the earth, and therefore should not be reproached. Manu and Mahabharata say (texts quoted) that the mother is the living goddess of man; she is a thousand times superior to the father or equal to the whole earth.

Woman is further called अर्धांगी *better half*, रमणी and कान्ता *the entertainer*, and गृहिणी *the house owner*. By these epithets we mean that she is the source of all happiness to man in this world. A renowned poet most beautifully describes woman in these terms. “The creator gave to man the highest and purest gem in the shape of woman which is protected by the invincible hero

Madana; the Sanyasis, who do not see the face of a woman, are unfortunate indeed" (text quoted). This relation of woman to man does not fall within the limits of the Dharmashastra; still authorities like Manu, Parashara, Yajnavalkya and others hint at this relation in their description of the Grihasthashrama (texts quoted). Manu particularly says—"Women should be honoured and adorned by their fathers, brothers, husbands and others. All gods are entertained in the house where women are honoured, and all offerings are useless where they are not honoured. If a woman is not cheerful in a house, she does not attract her husband who can therefore have no progeny; but if she is cheerful, the whole family is cheerful. In a family there is no difference between a happy woman and the goddess Laxmi, &c., &c."

Thus the several texts above quoted show, (1) that there is no better object of worship to man in this world than woman (as mother), and she is even more honourable than the earth, (2) that she is the purest and highest source of worldly happiness to man, (3) that all the four Ashramas of a Brahmin are maintained by her, (4) that she is the means of happiness to man in the world to come as a helpmate in the performance of religious

ceremonies and as the source of progeny, and (5) that she is the goddess Laxmi herself.

If man possessed an inanimate object endowed with all these attributes what would have been the case? How proud would he have felt? How much would he have concealed it from profane eyes? It is then for these reasons that our Dharmashastra enjoins a woman to live strictly under the protection of her father in childhood, her husband in youth and her son in old age. Some Europeans believe that we treat our women like slaves. But they would be convinced that slavery is not the share of the wife but of the husband himself, if they could only find an opportunity to lodge for a few days in a house where a large Hindu family with many children and other inmates lives happily.

Equality of man and woman in this world is proved by passages quoted from Manu and other authors, which say that "the creator divided his body into two, and made man of one half and woman of the other. Man is half so long as he does not find a wife. But nothing is created half, and hence a man should always be joined with a woman, &c., &c."

The Dharmashastra further gives us an important command, viz:—That men should not cause

et No 4

sorrow to women in domestic life. (Texts from Manu, Yajnavalkya and Parashara cited). Manu says—"The house or family in which women live sorrowfully soon perishes, and the family in which they are happy always increases. The families which are cursed by women for their not being cared for perish all around as if they were struck by an evil spirit."

This *rod* of Manu is not a simple threat like the threats put fourth by most writers of religious books, but is what we literally experience in our domestic life this day. Bearing this principle in mind the writers of Smritis have always regarded women with tender feelings. They take particular care not to hurt their feelings beyond what is absolutely necessary even in awarding punishments for offences.

CHAPTER II.

The shaving of Men at a Funeral is itself of a modern origin.

The leading authorities of the Dharmashastra such as Manu, Parashara, Yajnavalkya and others, make no remotest reference to the shaving of any man in a funeral which they describe with much minuteness (Yajnavalkya quoted). The Ramayana gives a detailed account of the funeral ceremonies of Dasharatha, and the Mahabharata of Bhishma, Dhritarashtra and Kunti. But neither of these venerable legends tells us that the sons of the dead persons, or any body in fact, had to get his head shaved in connexion with the ceremony (texts relating to these cases fully quoted). The Anushasana Parva of the Mahabharata devotes five chapters to a description of funeral ceremonies, but never mentions the shaving of any person.

Internal evidence is given to show that Manu is the oldest of the five authors above named, and that he was followed by Walmiki (author of the Ramayana), Parashara, Veda Vyasa (author of the Mahabharata) and Yajnavalkya in order. It is further shown that Yajnavalkya, who was a

disciple of Vaishampayana, the prime minister of king Janamejaya, lived about 3,000 years ago, and that the Smriti bearing his name was written some hundred years after him, *i.e.*, a little before the advent of Buddhism. The absence in his Smriti of shaving as part of a funeral, therefore, conclusively proves that it was included in the funeral ceremonies after the appearance of Buddhism which required from the very beginning the shaving of religious persons as the first act of piety. There are other second rate Smritis which require the shaving of the male relations of dead persons, and texts from two most important of them, Vishnu and Oushanasa, are quoted. But proof of these two Smritis having freely borrowed from Yajnavalkya is given, and it is shown again that the portions of these Smritis which require shaving in a funeral were not to be found in them at the time when Vijnaneshwara wrote his famous commentary named Mitaxara on Yajnavalkya. For, though Vishnu and Oushanasa are frequently referred to by him on various matters he adduces authorities for shaving the head of a dead person's son from other questionable Smritis. This author is proved from his own statement to have lived in the early part of the eleventh century of Shalivahana.

CHAPTER III.

Shaving of Widows out of question.

I need hardly say that shaving of a woman in a funeral is out of question, when that of a man is not to be met with in the ancient authoritative works of the Dharmashastra. There are three ways shown to a widow in such works. In the remote ancient times prior to Manu, widows, nay, even married women, were freely allowed to marry a second husband (authorities from the Rigveda, the Mahabharata and Manu quoted). Manu sanctions remarriage, but considers it rather degrading to Brahmins (his words quoted). He mentions neither Suttee nor shaving, and the only way recommended by him to a widow is Brahmacharya or celibacy (which will be defined further on). Yajnavalkya exactly follows Manu; but Parasbara adds suttee to Brahmacharya. It is incidentally noticed here that Suttee was not originally a religious practice, but the consequence of a widow's feelings at the death of her husband, and that this practice was borrowed by women from men who burnt themselves for various reasons (instances cited from the Ramayana and other sources). Lesser writers like Vishnu, Daxa, Shankha and others, (whose

words are quoted), recommend Suttée alone to a widow ; but no genuine Smriti ever entertains the remotest idea of shaving her head. On the contrary, Parashara and other authorities have ruled that a woman's head should never be shaved for any reason whatever, and that when there is an occasion for so doing on account of a Prayaschitta or atonement for an offence, the whole hair of her head should be lifted up together and its end to the length of two fingers cut off (texts cited).

Vriddha Harita's Smriti especially, after commanding a widow to burn herself with the body of her husband, says, with regard to a pregnant widow, that she must not burn herself, but live in celibacy with complete resignation, never ornamenting her hair, never wearing a coloured cloth but always a white one, &c., &c., (his words quoted). This is the Brahmacharya recommended by Manu. The Smriti of Vriddha Harita contains evidence within itself to show that it could not have been written earlier than the 15th century of Shalivahana, and thus its injunctions that a widow should not ornament her hair, nor wear a coloured cloth but a white one prove that neither the shaving of a widow's head nor her present red dress was known at the time.

Accordingly we find no instance of a widow's head having been shaved in our ancient legend. On the contrary, Kunti and the widows of the 10 sons of Dhritarashtra are described in the Mahabharata as having the hair of their heads untouched (texts quoted).

Thus, then, the Smritis, or the Dharmashastra proper, require a widow either to live in celibacy or burn herself with her husband's body, and show her no other way. The writings of Vijvaneshwar and Madhavacharya, who lived in the 11th and 13th centuries of Shalivahana, respectively, show that these two ways only were in practice at their times, and that neither of them ever dreamt of shaving the head of a widow. Both have commented on a Sutra of Apastamba, which requires the shaving (?) of the younger relatives of a dead person, but they never thought that it was applicable to any woman whatever.

It is further shown that shaving was left entirely to the choice of widows in the last century, and that some widows belonging to such a high family as that of the Peshwas never shaved their heads though widowed when quite young.

CHAPTER IV.

Lame authorities for the Shaving of Widows

The shaving of widows is not a general custom in this country, it being unknown in northern India as well as in Malayala and other parts of the Deccan. Whence did it come in some parts of the Deccan only?

From what we have seen at the end of the 2nd Chapter with regard to the shaving of men in a funeral we are led to believe that the shaving of widows was also borrowed from Buddhism.

Under the advanced principles of that faith liberal education, of course religious and moral only, was given to females, and numbers of educated women, who were gradually attracted by the high position, liberty and honour enjoyed by religious men, took to religious professions. Nunneries came into existence throughout the country side by side with monasteries. These nuns shaved their heads and wore red cloth like religious men, relinquishing at the same time the short petty coat or Kanchuki, the glass beads in their necks, the bangles on their wrists and the red mark on their foreheads. Thus they maintained the exact ap-

pearance of religious men whom they imitate in every respect. The nuns of Burma at the present day prove the truth of these facts. It may therefore be assumed without fear of contradiction that the present dress of our widows, including the shaving of their heads, is a faithful copy of that of the Buddhist nuns of yore. The facts that Buddhism survived longer in the Deccan than in northern India, and that renowned religious reformers like Shankaracharya, Madhvacharya, Ramanujacharya and others made their appearance in the Deccan soon after the fall of that faith there, will account for the existence of this custom in parts of the Deccan only.

Though the shaving of widows is not supported by the Dharmashastra proper, which in its extended sense means the Smritis of renowned sages, the Shastris of the present day bring forward late authorities in support of it, as they do in all cases of current custom. These authorities are drawn from Grihya Sutras, the Purans and some counterfeit Smritis. But Grihya Sutras are nothing more than executive rules, and give the details of various religious ceremonies ordained by the Smritis, never pretending to enjoin a ceremony on their own authority. The subject matter of the Purans, as stated by Amara Sinha (whose words are quoted), cannot be other than a descri-

of (1) the primitive creation, (2) the secondary creation, (3) the dynasties of kings, (4) the lives of kings, and (5) the Manvantaras. There can therefore be no earthly connection between a man and religion. Such is the character of the sources from which authorities for the shaving of widows are adduced by the modern writers of the Dharmashastra, who almost entirely settle the most authoritative Smritis. Their works are patch works of pieces borrowed from the Purans, Sutras and questionable Smritis in-mixed with their own opinions and far fetched references. Still let us examine the nature of the authorities set forth by these writers.

a) A pretty long extract taken from one of these writers, named Toro, mentions five authorities for the shaving of widows, thus—

- (1) The Sutra of Apastamba referred to in the last chapter.
- (2) Two verses taken by the author from a work named Smriti Ratnakara, or ocean of Smritis, which say that the head of a dead man's wife must be shaved within ten days from the date of his death, and the woman who does not do so goes to hell, &c., &c.

- (3) Two verses quoted by the author from a work named Shadasheeti, or a compendium of the Dharmashastra in eighty six verses, which assert that if the wife of a dead man is in her monthly course within ten days after his death, the funeral ceremonies must be performed by the son, and the wife on the fourth day of her impurity must bathe and give up her hair, Kanchuki, the Mangalsutra and the ornaments in her ears.
- (4) A verse said to be contained in the Smritis of Ashvalayana and Shounaka which says that the wife of a dead person is to get her head shaved on the tenth day if her own son performs the funeral rites and on the first day if she has no son.
- (5) A verse said to be contained in a Smriti of Vyasa which requires that the son and wife of a dead person should get their heads shaved at the end of the funeral ceremonies, &c.
- (b) A similar extract taken from a work named Sanskara Ratnamala cites some of the above authorities and none else.

(c & 6th authority). Six verses quoted from a work named *Nirnaya Sindhu* which in its turn quotes them from *Skanda Puran*, say that a widow must always get her head shaved, as the braiding of her hair becomes the means of binding her husband (in sorrow) in the other world, &c., &c.

I searched in more than ten other works of modern *Dharmashastra* for more substantial authorities, but found that all of them invariably mentioned one or other of the authorities above enumerated and none else. We must therefore content ourselves with these six, and see how far they are fit to be accepted.

No. I.—The Sutra of *Apastamba*. This was fully considered by so great personages as *Vijnaneshwara* and *Madhavacharya* who never thought that it meant to drag the dead man's wife within its range. The vagueness of its wording, which perhaps was not intended by its author to do any thing with shaving, has encouraged successive writers to extend its meaning in accordance with the customs of their times. *Vijnaneshwara* applied it to the sons alone of the dead person, *Madhavacharya*, who lived in the 13th century of *Shalivahana*, included his younger

brothers within its meaning, and Toro now seeks to apply it to the wife in addition. A fourth writer may come forward tomorrow and assert that this Sutra comprehends the seventh or tenth generation of the unfortunate dead man.

Nos. II & III.—Verses from Smriti Ratnakara and Shadasheeti. These deserve no attention, as they come from compendia of the ancient Dharmashastra written by men anxious to give effect to their own views on various matters of religion. It is such summaries which have been the cause of the present profound ignorance of the real Dharmashastra.

No. IV.—A verse believed to be contained in the Smritis of Ashwalayana and Shounaka. These are well known authors of Grihya Sutras. Their Smritis, if they ever wrote any, are not counted among the eighteen authoritative Smritis, and I have not been able to procure a copy of either of them. But does it not appear strange that this authority for the shaving of widows was not known to Vijnaneshwara and Madhavacharya who were living libraries of Smritis? Nirnayasinthu, though a modern work, is one of the most respected works of the present day; but it ignores this higher authority of a Smriti and adduces one

from a Puran which always stands next to a Smriti in authority. These facts prove the futile character of the verse under notice.

No. V.—A verse said to be contained in a Smriti of Vyasa. The great sage known by the name of Vyasa, or more appropriately Veda-Vyasa, holds a peculiar position with regard to the religious feelings of the present Brahmins. Besides being the compiler of the Vedas and the author of the Mahabharata, he is also the writer of an equally valuable work called Brahma Sutras which forms the ground work of all the Brahmanical sects now extant. Veda-Vyasa is therefore an object of the highest reverence to all classes of Brahmins who regard him as their religious preceptor. Veda-Vyasa might have written a Smriti also. But it is to be borne in mind that all the Smritis, without exception, are not written by the persons whose names they bear, but by their disciples or their descendants. Accordingly every Brahmin, being a descendant of one or other of the countless disciples of Veda-Vyasa, has reason to believe that he is entitled to write a Smriti in the name of his Dharma-Guru. Hence it is that we find many Smritis bearing the name of Vyasa. I have got two in my possession, and have known a third referred to by Colebrook in his Miscellaneous Essays. But whatever may be the number of

Vyasa Smritis, their contents must of necessity be consistent with what the great sage has written in the Mahabharata, if they mean to represent his genuine opinion. The Mahabharata exactly follows Manu in matters of religion, and the Anushasana Parva (one of its eighteen cantos) is nothing but a paraphrase of Manu's Smriti. What this Parva says with regard to a widow is that she should either take the hand of her husband's brother, or practice austerities (*i.e.* follow Brahmacharya) fixing her mind on her dead partner (two verses quoted). Thus there is no probability of sanction being given to the shaving of widows by one who tells us in other parts of his great poem that the funerals of Bhishma, Dhritarashtra, Kunti and others were performed without shaving the heads of even the male members of their families, and that Kunti and the widows of the hundred Kouravas had the hair of their heads untouched by the barber's razor!

I find a verse (quoted) in one of the two Vyasa Smritis in my possession requiring that a Brahmin widow must either burn herself with her husband's body or practice Brahmacharya with her head shaved. But the wonder is that none of the modern writers of Dharmashastra takes any notice of this additional authority of Vyasa. This fact leads us to believe that the verse in

question, or probably the whole Smriti which contains it, is a recent production of a far-sighted Brahmin who has, in the verse, joined Brahmacharya with shaving, an anomaly never known in the Dharmashastra proper.

But for the sake of argument let us take for granted that the 4th and 5th authorities are genuine and binding. But even in that case the summary form of shaving sanctioned by Parashara, who is a far higher authority than Vyasa, Ashwalayana or Shounaka, stands against the actual shaving of a woman's head. Apart from this consideration, again, the utmost effect of the full operation of the 4th and 5th authorities would be to shave the head of a widow once, and only once, within ten days of her husband's death. What objection can there be to allow the hair to grow again, as is done in the case of male members ?

Now we come to the 6th authority cited by Nirnayasindhu from the Skanda Puran. I have noticed before the character of a Puran which is in no way admissible as an authority for religious purposes. Here also we find liberty taken with the great name of Veda-Vyasa. For, it is a Smriti of Veda-Vyasa which raises the Purans to the rank of Dharmashastra. A verse

(quoted) in this Smriti says that the Vedas constitute the highest authority, next to them come the Smritis and last of all the Purans. But this is inconsistent with what Vyasa has written in the Anushasana Parva, where he says that the Vedas and the Smriti of Manu (to which alone he gives the name of Dharmashastra) are the only sources of religion (two verses quoted). Manu, Parashara, Yajnavalkya, Atri and Harita say exactly the same (their words quoted), and make no remotest reference to the Purans, which, on the contrary, are sneered at by Atri (his words quoted). Vijnaneshwara never refers to a Puran as an authority, but only as an illustration or example. Madhavacharya, however, admits the authority of the Purans to a limited extent, and this marks the beginning of their influence.

The Purans are, again, believed to be written by the same great man whose name is so often degraded by designing and selfish persons. But European scholars assert on strong grounds that none of them is older than 1000 years. It is not however my present object to discuss this question. Suffice it to say that, whoever their author may be, there can be no doubt that their tails have enormously increased, and are still increasing, in the shape of Mahatmyas, Kathas, Kalpas, Vratas, Udyapanas, &c., &c., besides a great quantity of

rubbish inserted in the body of the Purans themselves. Two extracts are taken here, one from Mallari Mahatmya and the other from Venkatesh Mahatmya, to show their incorrect language, vulgar or vernacular style, disgusting ideas and recent origin. Another extract taken from the Skanda Puran itself, from which Nir-nayasindhu has drawn its authority proves the character of that Puran to be no better than that of these Mahatmyas. This extract further narrates the story of the Haiga Brahmins having settled in the Kanara district under the patronage of Mayuravarma, one of the Kadamba kings of Banavasi, who lived about the fifth century of Shalivahana, and thus indubitably proves its modern origin. From these extracts four distinguishing characteristics of the composition latterly inserted in the Purans and also of their appendages are drawn, and they are shown literally to apply to the authority quoted by Nirnayasindhu from the Skanda Puran. These characteristics are— (1) incorrect language; (2) use of participles ending in “ya” or “tavya” instead of verbs which are not easy to be handled by a smatterer of sanscrit, (3) use of vernacular idiom, and (4) references to current manners and customs. Here ends my inquiry about the authority of the Dharmashastra for shaving the head of a widow.

An appeal is next made to our present reformers and men of patriotic feelings to gird up their loins to put down this abominable and unauthorized custom of recent origin as early as possible, and the way how a widow is forced by her own parents to get her head shaved criticised.

A notification is published at the end of the book offering two rewards of Rs. 500 each, one for showing a manuscript of Vyasa's Smriti or any other respectable Smriti written before the year 1450 of Shalivahana and containing a plain authority for the shaving of widows, and the other for showing a respectable, plain and direct authority of Smriti for putting off the shaving of a widow's head at her own option and for considering her impure so long as she does not get her head shaved and pure the moment she does so, as is often done at present.

V. R. KATTI.

प्रस्तावना

या विषयाकडे मज्जे लक्ष लागण्याला एक अत्यंत खेदकारक गौष्ट कारण शाली ती अशी —

सुमारे सात आठ वर्षांपागे एका मित्राच्या घरी ब्राह्मणभोजन होत होते. तेथे मी गेलो होतो. पंढळी सर्व जमून पाने मांडू लागल्यावर मी सहज समाज पाहण्याकरितां ह्मणून पंक्तोवून फिरत चाललो होतो. तों एके ठिकाणी पांच सात मुली दाहा वर्षांच्या आनीक वयाच्या पाने घेऊन गण्या मारीत बसलेल्या पाहिल्या. त्यांत एक सुमारे नऊ वर्षांची विधवा मुलगी होती. त्या विचारीचे केस काढले होते. हातांत काकणे नव्हती. आंगांत चेळी नव्हती. आणि गळ्यांत कांहीं नव्हते. ती दुर्दैवी अज्ञान बालिका एक तागाचा मुगटा गुंडाळून, खाद्यावर पदर टाकून, बंडके डोकें शळशळीत उघडें ठेऊन गमतीनें हातत खेळत बसली होती. मी कैतुकानें तिच्या कडे पाहत उभा अहे तों तिकडून एक आचार्य आघळ पघळ नाम आणि मुद्ग लावलेला आला, आणि ती या अनाथ बालविधवेला पाहून बोलला ते—

ब्रा.—अगे, तू तें कां बसलीस! उठ तेंथून.
 मुलगी.—काय, तुरें काय गेलें जा, मी उठत नाहीं.

ब्रा.—अगे, तू तेथें बसूं नये; उठ ह्यणतो.

मु.—ह्या सगळ्या मुली बसल्या आहेत, यांच्यामध्ये मी बसल्या आहे; त्यांनीं कां बसावें, मी कां बसूंये?

ब्रा.—अगे तू लावळी आहेस, त्यांच्यामध्ये बसूंनये उठ लवकर, नाही तर मार देतो आनां.

इतका संवाद झाल्यानंतर माझ्याने तेथें राहावळें नाहीं; मी पुढें चालता झालों. परंतु शेवटीं ती मुलगी कोठें जेवायला बसली तें पाहाण्याची उत्कंठा मला फारच झाल्यावरून थोड्या अवकाशानें मी पुनः तेथें गेलों. पूर्वेच्या ठिकाणीं ती मुलगी नव्हती; दुसऱ्या एका घरांत वृद्ध आगांतूक विधवा बायकांमध्ये एका कोपऱ्यांत आंधारांत रडत जिवतानां दृष्टीस पडली.

हा तद्दयद्रावक देखावा माझ्या मनांत इतका बळकट बसला कीं तो आजच्या घटकेस माझ्या डोळ्यांपुढें मूर्तिमंत दिसत आहे, आणि आमरणांत तो याच प्रमाणें दिसत राहिल यांत संशय नाहीं.

पुढे सन् १८८५ सालीं सरकारांनीं “बालविवाह व असंमत वैधव्य” या विषयावर मल्बारीने लिहिलेल्या निबंधाची एक प्रत मजकडे पाठवून माझा उभ्रिप्राय मागीतला. माझ्या रिपोर्टांत विधवा वपनाच उल्लेख करून, तें वपन बंद केलें असतां असंमत

वैधव्याचा प्रकार बहुधा राहाणार नाही असे मी सुचविले. त्या नंतर १८८७ साली मित्रसमाजाची व्याख्याने धारवाडास झाली त्यांत मजकडे एका व्याख्यानाची पाळी आश्यावरून मी हाच (विधवावपन) विषय घेऊन या कुत्याला धर्मशास्त्राचा आधार कितपत आहे हे दाखविले.

याप्रमाणे दोनवेळां अल्पस्वरूप प्रयत्न केल्यानंतर हा तिसरा प्रयत्न एका स्वतंत्र पुस्तकाच्या रूपाने मी आपल्या देशवांधवांच्या पुढे ठेवित आहे. विचारी, विद्वान्, शोधक, स्वयर्माभिमानी, विधवांचे कनवाळू, अशा गृहस्थांनीं हे पुस्तक साद्यंत लक्षपूर्वक वाचून विधवावपनाच्या संबंधाने आपला अभिप्राय काय ठरतो तो मेहेवतीनीं मला कळवावा अशी सविनय प्रार्थना आहे. अशा प्रमुख लोकांचे अभिप्राय जमा करण्याकरितां हे पुस्तक तुर्त छपिले आहे, आणि पुष्कळ लोकांस नजर केले आहे.

द्वैत, अद्वैत व रामानुज मतांचे धर्मगुरु, धर्मशास्त्री व इतर पंडित, यांच्या अभिप्रायांची तर मी मोठ्या औत्सुक्यानें मागिप्रतीक्षा करित आहे. निष्पक्ष पाताने व निर्मात्सर्यानें त्यांनीं आपला सरळ अभिप्राय व्यक्त करावा अशी त्यांस प्रार्थना आहे.

वर्तमानपत्रकर्तारों आपला अभिप्राय आपल्या पत्रांत प्रसिद्ध केल्याने पुस्तकाच्या प्रसाराला सहाय्य केल्याप्रमाणे होईल.

याप्रमाणे वर्षभर जाते व अधिकारी अशा लोकांचे अभिप्राय जमा केल्यानंतर, या पुस्तकाच्या शेवटी जी जाहिरात दिली आहे तिचा परिणाम काय होतो तो पाहून, ठळक ठळक अभिप्रायांसहित हे पुस्तक पुनः छापण्याचा माझा उद्देश आहे. या कामाला सहाय्य करावे अशी आणखी एकवार प्रार्थना करितो.

घारवाड

ता. २२ मार्च

१८८९

ग्रंथकर्ता.

सं. ध. १६०

भाग १

स्त्रियेचो खरी योग्यता.

मनुष्याच्या आंगावर हत्ती, गेंडा, अशा प्राण्यांच्या त्वचे सारखी जाड त्वचा नाही; किंवा आखळ, मेंढर, यांच्याप्रमाणे दाटकेस नाहीत ह्मणून त्याने कापूस, ताग, रेशीम, लोहोकर, अशा पदार्थांची सुशोभित व ऊबदार अशी वस्त्रे निर्माण केली. मनुष्याला वाघासारखी आत्मरक्षणाची साधने, ह्मणजे नखे अगर दाढा, नाहीत; ह्मणून त्याने कृत्रिम वाघनखे, तरवार, बंडूक, वगैरे हत्यारे निर्माण केली. आह्लांस दोन पायांनी इतर पशूंप्रमाणे फार लांब व जलद पळतां येत नाही; ह्मणून आह्लाी बळकट व निरुपद्रवी असा एक पशु पकडून आणून त्याजकडून आह्लांला वाहून नेण्याची नौकरी घेऊं लागलो. नाक, डोळे, कान, केस, सुरेख बांधा, येवढ्यानीच आमच्या शरीराला भरपूर शोभा येतनाहीं असे आह्लांस वाटू लागले, तेव्हां नाकांत, कानांत, डोळांत, हातांत, गळ्यांत, वगैरे ठिकाणीं नानाप्रकारची कृत्रिम भूषणे चढवून, स्वभावतः जी शोभा आमच्या शरीरास सृष्टिकर्त्याने दिली नाही, ती ही आणण्यास आपण समर्थ झालो. कोलंबस व त्याचे लोक अमेरिकेंत उतरल्यानंतर भरपूर पोषाग करून घोडचाव

र वसून तेथील रातटी व नागव्याने हिंडणाऱ्या लोकांच्या समोर गेले तेव्हां हे कोणी स्वर्गाचे प्राणी आले असावेत असे त्या भोळ्या लोकांस वाटू लागले. वर मनुष्याचे तोंड, खाली दुसरेच एक विलक्षण तोंड; वरच्या आंगावर पांढरी फटफटीत त्वचा; खालच्या आंगावर दाट रंगाचे कंस; लोंबणारे दोन पाय, चालणारे चार पाय; आणि कोणत्याही पायाला बोटे नाहीत; प्रत्येक व्यक्तीच्या बाजूला कांहीं एक अद्भुत व भयंकर अवयव चमकत आहे; परंतु त्याला जीवकळा असल्याचे लक्षण नाही; असे अलीकिक प्राणी जेव्हां त्या प्राकृत मनुष्यांनी आपल्या भोळ्यांस समोर पाहिले, तेव्हां आपण जागे आहो की स्वप्न पाहतो अशी त्यांस भ्रांति पडली असेल यांत संशय नाही. याप्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टीवरून सुधारलेल्या मनुष्याची कर्तव्यगारी, आपली न्यूनता पूर्ण करून घेण्याची त्याची शक्ति; नसलेली शोभा व नसलेले गौरव आपणामध्ये आणण्याचे त्याचे चातुर्य; हीं फार सुरेख व्यक्त होतात.

मनुष्याच्या मनाचा कल आपल्या शरीराच्या न्यूनपूर्णतेच्या संबंधाने कोणत्या दिशेकडे आहे हे वर स्पष्ट केले आहे. याप्रमाणे सर्व जग सृष्टिकर्त्याने आपणांस न दिलेले उपकरण व न दिलेली शोभा आपल्या शरीरास जोडीत चालले असतां कोणत्याही देशांत

लोक स्वभावतः आपणांस असलेले उपकरण अगर शोभा काढून टाकीत असले, आणि ते लोक आपण मोठे सुधारलेले ह्मणून तोरा मिरवीत असले, तर बाहेरील जागाच्या दृष्टीने ती उलटी सुधारणा ठरणार नाही काय? मूल जन्मल्यावरुन त्याचे नाक कापून टाकण्याची चाल एकाद्या देशांत असली तर त्या चालीला आपण काय ह्मणूं वरें? उत्तम मल्लियवान् मोर्त्ये आणून त्यांच्या वरील चमकणारा पाणीदार पापुदरा सोळून टाकून त्या मोत्याचे डागीणे बनविणारा एकादा नरपशु या जगांत आढळेल काय?

परंतु कांहीं देशांत अशाप्रकारच्या उलट्या सुधारणेंत गणण्या सारख्या चाली आहेत असें सकळदर्शनी दिसते. चीन देशांत बायकांचे पाय करवतील तितके लहान करण्याचा प्रयत्न लहानपणापासून चालू असतो. सियाम वगैरे कांहीं मुसलमानांचे राष्ट्रांत दांत काळे करण्याची चाल आहे. युरोपचे लोक बायकांची कंठर दारीक करण्यास शकत असतात. आणखी याप्रकारच्या चाली किती एक सुधारलेल्या देशांत आढळतील. परंतु अशा चालींचा उद्देश काय असतो तो पाहिला पाहिजे. कुरूपता याची अशा उद्देशानें कोणी अशा चाली घेणार नाहीं. चिन्हें. लोकांस आपल्या बायकांचे पाय लहान असले

तर विशेष शोभा वाटते. ते लोक आपल्या बायका यां गळ्यांप्रमाणे हेळकावे खात चालू लागल्या ह्याजने आपणांस धन्य मानतात. आवडीला उपाय नाही. याचप्रमाणे मलयी लोकांच्या व युरोपियन् लोकांच्या चालीत कुरूपता आणण्याचा उद्देश नसून उलट सौंदर्य वाढविण्याचा असतो. स्त्रियांची कंबर बारीक असणे हे सौंदर्याचे लक्षण आहे असे आह्मी हिंदूही मानतो. यावरून स्त्रियांचे क्षौरकरणे हे या चालीच्या वर्गात येऊ शकणार नाही हे उघड आहे. कारण की याचालीत अनाथ स्त्रियांस विरूप करण्याचाच कायतो आमचा मुख्य उद्देश असतो. ही आमची चाल सोललेल्या मोत्यांचे डागणे करण्याचे जे उदाहरण वर कल्पिले आहे त्याचे तोडाचे आहे असे ह्याणण्यास कांहीं हरकत नाही. परंतु असे करण्याचा अधिकार आपणांस आहे काय? किंवा कोणत्याही प्रकाराने हे करणे उचित आहे काय?

पाश्चिमात्य देशांत पुरुष व स्त्रिया यांची योग्यता सांरिखी आहे, व प्रपंचांत आणि व्यवहारांत त्यांचे हक्क ही एकमेकावर समसमान आहेत असे मानतात. आमच्या देशांतही प्राचीन कालापासून परंपरागत समजूत बहुतेक अशाच प्रकारची आहे. तथापि मनुप्रभृति दूरदर्शी धर्मशास्त्रकर्त्यांनी वेगळाच एक

(९)

महत्वाचा हेतु मनांत धरून, स्त्रियांस स्वातंत्र्य सर्वथा नसावें व स्त्रियेनें सर्वदा पतीची आज्ञांकित होऊन व पतिभक्तिपरायण होऊन राहिलें पाहिजे, अशी आज्ञा केली आहे. तो महत्वाचा हेतु कोणता ह्मणाल तर—

मनुस्मृति, (अध्याय ९)

सूक्ष्मभ्योपि प्रसंगेभ्यः स्त्रियोर
क्षयाविशेषतः ॥ द्वयोर्हिकुलयोःशौ
क मावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥ स्वां
प्रसूतिचरित्रंच कुलमात्मानमेवच ॥
स्वंचधर्मप्रयत्नेन जायांरक्षणसरक्ष
ति ॥ ७ ॥ पतिर्भार्यासंप्रविश्य ग
र्भोभूत्वेहजायते ॥ जायायास्ताद्धि
जायात्वं यदस्यांजायतेपुनः ॥ ८ ॥
यादृशंभजतेहिस्त्री सुतंसूततथा
विधम् ॥ तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थ
स्त्रियंरक्षेत्प्रयत्नतः ॥ ९ ॥ नकश्चि
द्योपितःशक्तः प्रसह्यपरिरक्षितुं ॥

एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परि
रक्षितुं ॥ १० ॥ अर्थस्य संग्रहे चै
नां व्यये चैव नियोजयेत् ॥ शौचे
धर्मैर्न पत्न्यां च पारिणाह्यस्य चेक्ष
णे ॥ ११ ॥

अर्थ — दुष्टाचरणसंपादक अशा अल्पदुःसमागमा
पासूनही विशेषकरून स्त्रियांचें रक्षण करावें. त्यांचें
रक्षण न केलें तर पति आणि पिता, या दोघांच्या
कुलाला त्या शोक देणाऱ्या होतील. जो मनुष्य प्रयत्न
करून स्त्रियेचें रक्षण करितो तो आपली संतति,
कीर्ति, कुल, आत्मा आणि स्वधर्म, यांचें रक्षण
करितो. पति आपल्या भार्येमध्ये प्रवेश करून गर्भ
वनून पुत्ररूपानें उत्पन्न होतो. भार्येचे ठायीं तो आपण
पुनः उत्पन्न होतो ह्मणून तिला जाया हें नांव आलें
आहे. ज्या प्रकारच्या पुरुषाकडे स्त्री जाते त्या प्रकारचा
पुत्र तिला होतो. ह्मणून शुद्ध संतति व्हावी याकरि
तां प्रयत्नानें स्त्रियेचें रक्षण करावें. (परंतु) बलात्कार
ने स्त्रियांचें रक्षण करण्यापयी कोणी पुरुष समर्थ
नाहीं. संग्रहीं असलेला पैसा ठेवणें, खर्च वेच पाहाणें

घरांतिल पदार्थ स्वच्छ राखणे, पतिशुश्रूषादि धर्माचरण
करणे, पाकनिष्पत्ति करणे, सामग्रीची देखरेख ठेवणे,
या उपायांनी मात्र त्यांचे रक्षण करणे शक्य आहे.

याज्ञवल्क्य ऋषींनी हाच आशय खालच्या श्लोकांत
प्रकट केला आहे—

अ. १ श्लो. ७८

लोकानंत्यं दिवःप्राप्तिः पुत्रपौत्र
प्रपौत्रकैः ॥ यस्मात्तस्मात्स्त्रियःसे
ठ्याः कर्तव्याश्चसुरक्षिताः ॥

अर्थ—स्त्रियांपासन पुत्र, पौत्र, प्रपौत्र, इत्यादिकांनी
संतान वाढते, आणि अग्निहोत्रादि गृहस्थाश्रम धर्मांनी
स्वर्गप्राप्ति होते. ह्यापुन स्त्रियांचे सेवन केले पाहिजे,
आणि त्यांचे रक्षण योग्यरीतीने केले पाहिजे.

स्त्री ही परुषाची माता आहे; या संबधाने आमचे धर्म
शास्त्रकर्ते तिचे वर्णन याप्रमाणे करितात.

पराशर- (अ० १०, श्लो० २६)

यथाभूमिस्तथानारी तस्मात्तान्तु
दूषयेत् ॥

अर्थ—जशी भूनि तशीच स्त्री आहे. ह्यणून तिचे दूषण करूनये.

मनु- (अ० २, श्लो० १४५)
 उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्या
 णांशतंपिता ॥ सहस्रंतुपितृन्मा
 ता गौरवेणातिरिच्यते ॥

अर्थ—उपनयनपूर्वक गायत्रीमंत्र पढविणारा आचार्य
 उपाध्यायाहून दशगुणतश्रेष्ठ, आचार्या हून पिता शतगु
 णितश्रेष्ठ, पित्याहून माता सहस्र गुणित श्रेष्ठ आहे.

महाभारत, (शांतिपर्व, अ० १०८)
 दशैवतुसदाचार्यः श्रोत्रियानति
 रिच्यते ॥ दशाचार्यानुपाध्यायः
 उपाध्यायान्पितादश ॥ पितृन्दश
 तुमातेका सर्वावापृथिवीमपि ॥
 गुरुत्वेनातिभवति नास्तिमातृस
 मागुरुः

अर्थ—दाहाश्रोत्रियांपेक्षा आचार्यश्रेष्ठ आहे, दाहाचा आचार्यांपेक्षा उपाध्याय श्रेष्ठ आहे, दाहा उपाध्यायांपेक्षा पिता श्रेष्ठ आहे, दाहा पित्यांपेक्षा माता श्रेष्ठ आहे, अथवा सर्व पृथिवीपेक्षाही ती श्रेष्ठ आहे. मातिसारखा गुरु दुसरा कोणी नाही.

याशिवाय आपण स्त्रियेला “अर्धांगी,” “रमणी” “कांता,” “गृहिणी,” अर्शा नावे देतो. यावरून या जगांत पुरुषास अत्युत्तम उपभोग्यवस्तु कायती स्त्री आहे, व त्याचे इहलोकीचे सर्व सौख्य व सर्व संसार स्त्रियेचे आधीन आहे असे आह्मी दर्शविता. या संबंधाने एक नामांकित प्राचीन कवि याप्रमाणे स्त्रियेची स्तुति करितो—

परमोन्नतमज्जजोददौ रमणरत्न
मनंगपालितं ॥ मनुजाय परा
तिपावनं सुखसद्यत्रतिनोहिदुर्भगाः ॥

अर्थ—ब्रह्मदेवाने जगदेकवीर जो मदन हा ज्याचा संरक्षक, जे अत्युत्कृष्ट, जे पराकाष्ठेचे पावित्र आणि जे ऐहिक सुखाचे माहरघर, असे रमणीरूप रत्न पुरुषाला दिले; व्रती ह्याजो स्त्रियेचे तोंड न पाहण्याचे व्रत ज्यांनी घेतले आहे ते पुरुष दुर्दैवी स्वर्गीत!

स्त्री सुखाचें विवरणकरणें हा धर्मशास्त्रकर्त्याचा विषय
 नव्हें. ह्यणून त्यांनीं इतक्या स्पष्टपणें स्त्रियेची प्रशंसा ज
 ग्य वस्तु यान्तात्यानें केली नाहीं. तथापि बहुतेक प्राचीन
 स्मृतिकर्त्यांच्या गृहस्थाश्रमाच्या वर्णनापासून हाच आश
 य फलित होतो. सर्व स्मृतिकर्त्यांचे गृह आसचे पूर्वपिताम
 ह मनु काय ह्यणतात पाहा—

मनुस्मृति. (अ ० ३)

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैव पतिभिर्देवैरे
 स्तथा ॥ पूज्याभूषणितव्याश्च बहु
 कल्याणमाप्सुभिः ॥ ५५ ॥
 यत्रनार्यस्तुपूज्यंते रमेतेतत्रदेव
 ताः ॥ यत्रैतास्तु न पूज्यंते सर्वा
 स्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५६ ॥

* * * *

तस्मादेताः सदापूज्या भूषणाच्छा
 दनाशनैः ॥ भूतिकामैर्नैर्नित्यं
 संस्कारपूत्सवेषुच ॥ ५९ ॥
 संतुष्टोभार्ययाभर्ता भत्राभार्यात्

थैवच ॥ यस्मिन्नेवकुलेनित्यं क
ल्याणं तत्र वैभुवं ॥ ६० ॥

यादिहिस्त्रीनरोचते पुमांसंनप्रमो
दयेत् ॥ अप्रमोदात्पुनः पत्युःप्र
जनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

स्त्रियांतुरोचमानायां सर्वतद्रोचते
कुलं ॥ तस्यामरोचमानायां सर्व
मेधनरोचते ॥ ६२ ॥

अर्थ—स्त्रियांचे पिते, भ्राते, पति व दीर यांचें मनांत
आपलें अनंत कल्याण व्हावें अशी इच्छा असल्यास त्यां
नीं स्त्रियांचा सत्कार करावा, व त्यांस अलंकृत करावें.
ज्या गृहांत स्त्रिया सन्मान पावतात, तेथे सर्व देवता रममा
ण होतात. जेथे स्त्रियांस मान नाही, तेथे यज्ञादि सर्व
धर्मकर्मनिष्फल होतात. यास्तव आपलें कल्याण इच्छि-
णाऱ्या पुरुषांनीं वस्त्रे, अलंकार व भोजन, यांहीं करून
निरंतर स्त्रियांचा सत्कार केला पाहिजे; सण व उत्सव,
यांत विशेषकरून त्यांचा सन्मान राखला पाहिजे. स्त्रियें
पति व पतीनें स्त्री ज्या कुळांत संतुष्ट आहे, त्याच कुळांत

निरंतर कल्याण आहे हैं स्वचीत. स्त्री सुशोभित होऊन पतीचें मन मोहित न करील तर पतीला संतति होत नाही. ज्या कुळांत स्त्री सुशोभित झाली आहे, तें सर्व कुळ सुशोभित होतें, ती सुशोभित नसेल तर सगळें अमंगळ होतें.

सदर - (अ० ९)

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हागृह
दीप्तयः ॥ स्त्रियःश्रियश्च गेहेषु न
विशेषोस्तिकश्चन ॥ २६ ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परि
पालनं ॥ प्रत्यहं लोकयात्रायाः
प्रत्यक्षं स्त्रीनिबंधनं ॥ २७ ॥

अपत्यंधर्मकार्याणि शुश्रूषा रति
रुत्तमा ॥ दाराधीनस्तथास्वर्गः पि
तृणामात्मनश्चह ॥ २८ ॥

अर्थ—स्त्रिया ह्या प्रजेत्पादनाविपर्यी भाग्यवती, सन्मानाला पात्र व गृहाला प्रकाशविणान्या आहेत. घरामध्ये स्त्री व श्री ह्यणजे लक्ष्मी या दोघांत कांहीं अंतर नाही. संतति उत्पन्न करणें, उत्पन्न झाल्याचें पालन क

रणें, व प्रत्यहीं अतिथि अभ्यागतांचा सत्कार करणें, या सर्वास स्त्रीच प्रत्यक्ष मूलकारण आहे. संतति, अग्निहोत्रादिधर्मकार्यें, आपली सेवा, गृहस्थाश्रमांत उत्तम आसक्ति (अथवा उत्तम प्रकारचा शरीरभोग), आणि आपणास व पूर्वजांस स्वर्गप्राप्ति, हीं सर्व स्त्रियेचे स्वाधीन आहेत.

सदृश - (अ० ३)

यथावार्युंसमाश्रित्य वर्ततेसर्वजं
तवः ॥ तथागृहस्थमाश्रित्य वर्त
ते सर्वआश्रमाः ॥ ७७ ॥

यस्मात्त्रयोप्याश्रमिणो ज्ञानेना
न्ननचान्वहं ॥ गृहस्थेनैवधार्यते
तस्माज्ज्येष्ठाश्रमागृही ॥ ७८ ॥

ससंधार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमि
च्छता ॥ सुखंचेहेच्छतानित्यं यो
ऽधार्यो दुर्बलेंद्रियैः ॥ ७९ ॥

अर्थ—प्राणवायूच्या आश्रयें करून जसे सर्व प्राणी सजीव राहातात तसेच गृहस्थाश्रमीच्या आश्रयें करून

इतर सर्व आश्रमी निर्वाह करितात. कारण कीं गृहस्थ
श्रमी मनुष्य ज्ञान व अन्न यांच्या दानानें ब्रह्मचारी
वानप्रस्थ आणि सन्यासी या तिघांचेही धारण करितो
हणून गृहस्थाश्रमी सर्वांत श्रेष्ठ आहे. यास्तव जो अ-
क्षय स्वर्ग सुख इच्छितो व इहलोकीं स्त्रीभोग, मिष्टान्न
दि भोजन, इत्यादि सुख निरंतर इच्छितो, त्यानें गृहस्थ
श्रम यत्नें करून धारण करावा. ज्याची इंद्रिये, ह्यण
जे उपभोग साधनें, दुर्बल आहेत अशा मनुष्याच्यानें ह
आश्रम घेवणार नाही.

याज्ञवल्क्य - (अ० १, श्लोक. ८१)

यथाकामो भवेद्वापि स्त्रीणां वरम
नुस्मरन् ॥ स्वदारनिरतश्चैव स्त्रि-
योरक्षयायतःस्मृताः ॥

अर्थ—(मागल्या श्लोकांत स्त्री समागम काल सांगितला
आहे) अथवा स्त्रियांला इंद्रानें दिलेला वर* मनांत आ-
णून स्त्रियेच्या इच्छेत अनुसरून पुरुषानें तिचा समागम
करावा, आणि स्वस्त्रियेच आसक्त होऊन राहावें. कार-
ण कीं स्त्रियांचें रक्षण केलें पाहिजे हणून सांगितलें आहे.

* पुत्रोत्पत्ति हे इष्टिपत यथेच्छ पुरुष समागम करावा.

या श्लोकाचा अर्थ वर सांगितलेला " लोकानंत्यं " इ०
 (अ० १ श्लोक ७८) श्लोकार्शा संकलित करून पाहिला
 तर स्त्री ही पवित्र, उत्तमात्तम व निरंतरची उपभोग्य वस्तु
 आहे असा याज्ञवल्क्याचा अभिप्राय फलित होतो.

दक्षसंहिता - (अ० ४)

पत्नीमूलं गृहंपुंसां यदिच्छंदोनुवर्ति
 नी ॥ तथाधर्मार्थकामानां त्रिवर्ग
 फलमश्नुते ॥ अनुकूला नवाग्दुष्टा
 दक्षासाध्वी प्रियंवदा ॥ आत्मगु
 णास्वामिभक्तादेवतासानमानुषी ॥
 अनुकूल कलत्रायः तस्यस्वर्गइहै
 वहि ॥ स्वर्गेपिदुर्लभं ह्येतदनुरागः
 परस्परं ॥ एभिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरे
 वस्त्री न संशयः ॥

अर्थ—पुरुषाला गृहस्थाश्रम स्त्रीमूलक आहे. स्त्री पती
 च्या आज्ञेत वागून असली तर तिच्या सहायाने तिचा प
 ति धर्म, अर्थ, काम, या तिर्हांचे फळांचा उपभोग घेतो.

जी स्त्री पतीला अनुकूल, दुष्ट शब्द न बोलणारी, साध्वी पतीला प्रिय तेंच बोलणारी, पातिव्रत्याचें रक्षण करणारी पतिभक्त, अशी आहे ती देवताच आहे, मनुष्य नव्हे ज्याला स्त्री अनुकूल आहे, त्याला स्वर्ग सुख येथेंच मिळतें. स्त्रीपुरुषांची एकमेकावर प्रीति असणें हें स्वर्गाहें दुर्लभ आहे. अशा गुणांनी युक्त जी स्त्री आहे, ती साक्षात् लक्ष्मीच आहे यांत संशय नाही.

याचप्रमाणें पराशर, अत्रि, हारीत, विष्णु, वगैरे स्मृति कर्त्यांनी स्त्रियेची प्रशंसा केली आहे.

याप्रमाणें सर्व मान्य प्राचीन धर्मशास्त्र कर्त्यांच्या लेखां वरून स्पष्ट होतें कीं, १ स्त्रियेपेक्षां श्रेष्ठ गुरु जगांत कोणी नाही व तिची योग्यता पृथिवीपेक्षां जास्त आहे. २ स्त्री ही अत्युत्तम व पवित्र उपभोग्य वस्तु आहे, ३ ऐहिक सुखाची खाणी व सर्व आश्रमांचें मूळ आहे, ४ परलोक सुखाचें साधन व संततीचें उगमस्थान आहे, ५ आणि ती जिवंत देवता अथवा साक्षात् लक्ष्मीच आहे. स्त्रियेचे ठिकाणी तिचे हे सर्व गुण ज्यांत आहेत असा एक निर्जीव पदार्थ परमेश्वरानें मनुष्यास दिला असता तर त्यानें त्या पदार्थाची किती अपुर्वाई केली असती किती झालून त्याला ठेविलें असतें, व परक्या मनुष्याचे संपर्क देखील त्याला न होऊं देण्याविषयी किती काळज

घेतली असती बरें! एखाद्या दरिद्राला अमौल्य रत्न
 मिळाल्यासारखेच हें नव्हें काय! स्त्रियेवांचून पुरुष या
 जगांत शून्य आहे, आणि स्त्री हीच त्याची जीवकळा आ
 हे, हें तत्व वरील अवतरणांवरून फलित होतें. हे सर्व
 विचार मनांत आणून दूरदर्शी धर्मशास्त्रकर्त्यांनीं स्त्रियेला
 स्वातंत्र्य ठेविलें नाहीं; तिनें वाळपणीं पित्याच्या, तारु
 ण्यांत पतीच्या व वार्धक्यांत पुत्राच्या आज्ञेत वागलें पाहि
 जें ह्मणून सिद्धांत ठरविला. परंतु स्त्रियांला पराधीन ठेवून
 केवळ गुलामांप्रमाणें आझी त्यांस वागवितों ह्मणून काहीं
 युरोपीयनांचे जें उद्धार कधीं कधीं ऐकूं येतात तेकेवळ
 अज्ञानमूलक होत. मुलां बाळां सहित प्रपंच सुखाचा
 उपभोग घेणाऱ्या कोणत्याही हिंदूच्या घरीं माहिना पं
 घरा दिवस राहाण्याची सबड युरोपीयन लोकांस मि
 ळण्याजोगी असती तर आमच्या प्रपंचाच्या हरएक वा
 बीत गुलामगिरी स्त्रियेकडे नाहीं; तर पुरुषाकडेच आहे
 याची त्यांस खात्री झाली असती. आमच्या धर्मशास्त्रक
 र्त्यांनीं स्त्रियेला गुलामगिरी योजिली नाहीं हें वरील ग्रंथ
 प्रमाणांवरून स्पष्ट समजण्याजोगें आहे. त्याशिवाय
 स्त्रीपुरुषांची योग्यता समसमान आहे असें कितीएक
 धर्मशास्त्रकर्त्यांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे उदाहरणार्थ—

मनु (अ० १ श्लो० ३२)

द्विधाकृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषो भवत् ॥

अर्धेन नारी तस्यां सविराजममृजत्प्रभुः ॥

अर्थ—नंतर ब्रह्मदेवाने आपल्या देहाचे दोन भाग केले; अर्धा भागाचा पुरुष झाला, आणि अर्धा भागाची स्त्री झाली. त्या स्त्रियेपासून विराट् नामक पुरुष उत्पन्न केला.

व्याससंहिता (अ० २)

पाटितोयं द्विजाःपूर्वमेकदेहःस्वयंभुवा ॥

पतयोर्धेन चार्धेन पत्न्यो भूवन्निति श्रुतिः

॥ १३ ॥

यावन्न विदते जायां तावदर्धो भवेत्पुमान् ॥

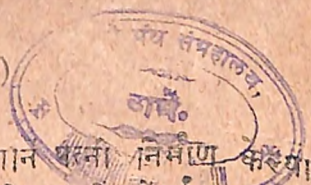
नार्धप्रजायते सर्वप्रजायतेत्यपिश्रुतिः ॥ १४ ॥

गुर्वीसा भूस्त्रिवर्गस्य वोढुं नान्येन शक्य

ते ॥ यतस्ततो न्वहं भूत्वा स्ववशो विभू

याह्यतां ॥ १५ ॥

अर्थ—पूर्वी स्वयंभूने एक देह दुभागून अर्धा भागा

पति निर्माण केले, व अर्धा आगान घडनी निर्माण केल्या
अशी श्रुति आहे. पुरुष लग्न करित नाही तो पर्यंत अर्धाच
रहातो. कोणताही पदार्थ अर्धा कर्धाच उत्पन्न होत नाही,
सगळा उत्पन्न होतो, अशीही श्रुति आहे. गर्भवती स्त्री ध
र्म, अर्थ आणि काम या त्रिवर्गाची जन्मभूमि आहे; ती
दुसऱ्या कोणासही वाहण्यास शक्य नाही. ह्मणून पुरुषा
ने सर्वकाळ स्ववश होऊन तिचे पोषण केले पाहिजे.

यावरून पुरुष व स्त्री मिळून एक शरीर आहे, व दो
घांची योग्यता प्रपंचात समसमान आहे हें स्पष्ट होते.

याप्रमाणे प्राचीन धर्मशास्त्रकर्त्यांनी स्त्रियेचे सद्गुण भ
रपूर ओळखिले आहेत तसे तिचे दुर्गुणही ओळखिले आहे
त, परंतु त्यांची येथे चर्चा करण्याची गरज नाही. तत्रापि
तिच्या स्वातंत्र्यहानीला हें एक मोठेच कारण आहे, इत
कें येथे सांगणे जरूर दिसते. स्त्रियेचे ठिकाणी आह्मी
वर कल्पिलेल्या जड पदार्थाचे आंगी पाण्याप्रमाणे कल
जाईल तिकडे निसटून जाण्याचा अगर कुलाप्रमाणे स
पकांनी मलिन होण्याचा गुण असला तर त्याचे बंधन आ
स वाढेल हें उघड आहे. ह्मणूनच मन्वादिकांनी " स्त्रियं
रक्षतप्रयत्नतः " असे सांगितले आहे.

आमच्या धर्मशास्त्रकर्त्यांनी आणखी मोठे एक तत्व
आह्मांस शिकवून ठेविले आहे. त्यावरून स्त्रियेचे पारंग

त्रय तिला नीचत्वसूचकं नाहीं व तिची योग्यता फार मो
ठी आहे असें फलित होतें. तें तत्व कोणतें ह्मणाल तर म
पंचांत पुरुषानें स्त्रियेला सर्वथा दुःख देवूनये. याविष
यीं प्रमाणे—

मनु-(अ० ३)

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्
कुलं ॥ नशोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि
सर्वदा ॥ ५७ ॥ जामयोयानिगेहानि श
पंत्यप्रतिपूजिताः ॥ तानिकृत्याहतानीव
विनश्यन्ति समंततः ॥ ५८ ॥

अर्थ—ज्या कुळांत स्त्रिया शोक पावतात, तें लवक
र नाश पावतें; ज्यांत त्या शोक पावत नाहींत तें सर्वदा
वृद्धिंगत होतें. स्त्रियांचा सत्कार न झाल्यामुळे ज्या गृहां
ला त्या शाप देतील तीं कृत्येनें निःपात केल्याप्रमाणें स
मूळ नष्ट होतील.

याज्ञवल्क्य-(अ० २, श्लोक २८९)

ज्ञातंस्त्रीदूषणे दद्यात् देतुमिथ्याभिज्ञं स
ने ॥

अ० १, श्लो० ८३

भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिं श्वश्रूश्वशुरदेवरैः ॥
 बंधुभिश्चस्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादना
 शनैः ॥

अर्थ—स्त्रियेला कोणी दोषारोपानें दुखवील तर तो आ
 रोप स्वरा असला तरी त्या दुखविणाराला शंभर पण दंड क
 रावा. आप्ति आरोप खोटा असला तर दोनशें पण दंड क
 रावा. पति, भ्राता, पिता, ज्ञाति, सासू, सासरा, दीर व
 इतर बांधव यांना अलंकार, वस्त्र व भोजन यांहींकरून
 स्त्रियांचा सन्मान करावा.

बृहत्पराशर - (अ० ४)

भोज्यालंकारवासो भिःपूज्याःस्युः सर्वे
 दास्त्रियः ॥ यथाकिंचिन्नशांचंति नित्यं
 कार्यं तथानृभिः ॥ ४१ ॥ आयुर्वित्तं य
 शःपुत्राः स्त्रीप्रीत्यास्युर्नृणांसदा ॥ न
 श्यंति ते तदप्रीतौ तासांशापादसंशयं
 ॥ ४२ ॥ स्त्रियश्चयत्रपूज्यंते सर्वदाभूष

णादिभिः ॥ देवाः पितृमनुष्याश्च मोदं-
 ते तत्रवेश्मनि ॥ ४३ ॥ स्त्रियस्तुष्टाः
 श्रियः साक्षाद्गुष्टाश्चेद्गुष्टदेवताः ॥ वर्ध-
 यंतिकुलंतुष्टा नाशयंत्यवमानिताः ॥ ४४
 नावमान्याः स्त्रियः सद्भिः पतिश्वशुरदे-
 वरैः ॥ भ्रात्रापित्राचमात्राच तथाबंधु-
 भिरेवच ॥ ४५ ॥

अर्थ—भोजन, अलंकार व वस्त्र, यानों स्त्रियांचा सर्व
 दा सन्मान केला पाहिजे, त्यांना किंचित्ही दुःख न होई
 ल असे पुरुषांनी वागळें पाहिजे. स्त्रिया संतुष्ट झाल्या तर पु-
 रुषांत आयुष्य, द्रव्य, कीर्ति आणि पुत्र, हे प्राप्त होतात;
 त्या असंतुष्ट झाल्या तर त्यांच्या शापाने हे सर्व नाश पाव-
 तात. ज्या घरांत भूषणादिकांनी स्त्रियांचा सत्कार होता,
 त्या घरांत देव, पितर व मनुष्ये सुख पावतात. स्त्रिया सं-
 तुष्ट झाल्या तर त्या साक्षात् लक्ष्मीरूप आहेत, आणि
 रुष्ट झाल्या तर दुष्टदेवताच आहेत. त्या संतुष्ट झाल्या
 तर कुळाला वाढावतात, आणि अवमानित झाल्या तर
 नाश करतात. पति, श्वशुर, दार, बंधु, बाप, आई व इ

तर बांधव घानीं स्त्रियांचा अपमान करूंनये.

यावरून गृहस्थाश्रम्यानें स्त्रियांचा अपमान करूंनये व त्यांस कोणत्याही प्रकारें दुःखवूंनये. हा एक मोठा सिद्धांत धर्मशास्त्रकर्त्यांनीं आमच्या पुढें ठेविला आहे. हे मनुचे वाक्य प्रत्येक प्रापंचिक मनुष्यानें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. इतर पुराणादि ग्रंथांप्रमाणें येथेही कांहींतरी एक फलश्रुति ग्रंथकर्त्यानें टकलून दिली आहे असें नाही. ही फलश्रुति प्रपंचांत अक्षरशः वारंवार अनुभवास येते हें कोणीही विचारी व शोधक बुद्धीचा मनुष्य कबूल करील. ज्या घरांत स्त्रिया सुखी नाहींत ते घर फार दिवस नांदत नाही. याची सिद्धताही विचारी वाचकाच्या मनांत अल्हा वाचून राहाणार नाही.

याच तत्वास अनुसरून हरेक व्यवहारांत स्त्रियांचा शोभ कमी करवेल तितका करण्याचा कल आमच्या धर्मशास्त्राचा आहे. स्त्रियेला अपराधाबद्दल शिक्षा फारच सौम्य ठेविली आहे. ती पतित झाली तरी तिला अन्न, वस्त्र व राहण्यास जागा दिली पाहिजे. स्त्रीधनाविषयी स्वामीचे त नियम करून ठेविले आहेत. ती जिवंत आहे तोंपर्यंत पतीचाही हक्क त्या धनावर नाही. स्त्रीधनावर उपजीवन करणारा मनुष्य पतित मानिला जातो. आणि त्याला मोठी शिक्षा आहे. पतिव्रता व साध्वी अशा स्त्रियेला सो

दृष्टान्या पतीला कडक शिक्षा ठेविली आहे.

सारांश, स्त्री ही सृष्टिकर्त्याच्या दृष्टीने पुरुषांशी स
मान योग्यतेची आहे; तिच्यावांचून पुरुष हा केवळ अ
पूर्ण वस्तुरूपी झणजे अप्रयोजक प्राणी आहे. ती माते
च्या रूपाने पुरुषाची मोठी एक देवताच आहे; आणि
पत्नीच्या रूपाने पुरुषाचे ऐहिक व पारत्रिक सुखाचे अ
प्रतिम साधन आहे. स्त्रियेपामूनच धर्माचा उगम आहे,
प्रजावृद्धि आहे, आणि चारही आश्रमांचे संगोपन होते.
झणून पुरुषाने फार प्रयत्नाने तिचे रक्षण केले पाहिजे,
तिला सन्मान दिला पाहिजे, तिला अलंकारादिकांनी सं-
तुष्ट ठेविले पाहिजे, आणि तिला सर्वथा दुखवून घे.

तेव्हा पुरुषाने स्त्रियेला नवीन अलंकार देण्याचे एकीकडे
राहून तिचे सहज अलंकार जे केश तं वलात्काराने काढून
टाकिले असता तिला सन्मान दिल्यासारखे होईल काय?
ती संतुष्ट राहील काय? ती पराकाष्ठेची दुःखी होऊन पु-
रुषास शाप देणार नाही काय? " तानिकृत्याहतानीव विन-
श्यांति समंततः " हे मनुचे वाक्य आजही एक वार येथे
लिहितो.

भाग २

और्ध्वदेहिकांत पुरुषाचेंच वपन

अर्वाचीन.

कोणी मनुष्य मरण पावला असतां त्याच्या और्ध्वदेहिक कर्मांत स्त्रियेचें वपन तर राहूंच या कोणत्याही पुरुषानें देखील वपन करावें असें मनुः पराशरः याज्ञवल्क्य वगैरे प्रमुख धर्माचार्य सांगत नाहींत. मनुस्मृतीच्या १०४ व्या अध्यायाच्या १७७ व्या श्लोकापासून १०४ श्लोकापर्यंत मरणसंबंधी अशौचाचें विवरण विस्तारानें केले आहे. त्यांत शवाला नेण्याचा प्रकार, त्याचा अग्निसंस्कार, अस्थिसंचयन, उदक देणें, अशौचाचा काल, अशौचांत राहाणाऱ्या मनुष्याचें आचरण, इत्यादि विधि सांगितले आहेत. याच प्रमाणें तृतीयाध्यायांत श्राद्धविधान बरेच लांब सांगितले आहे. त्यांत सर्पिंडी, तिच्या पूर्वी पिंडदान, उदकदान, वगैरे क्रिया सांगितल्या आहेत. परंतु या दोहों प्रकरणांत वपनाची वार्ता देखील कोठेही काढिली नाहीं. ही प्रकरणें फार लांब आहेत ह्मणून येथें त्यांचें अवतरण घेतले नाहीं. अशौच प्रकरणांत अशौचांतल्या मनुष्यांनीं क्षार खाऊनये, लवण खाऊनये, पाण्यांत बुडून स्नान करावें, मांस खाऊनये, वेगवेगळें जमीनीवर

निजावें, अशा सुल्लक गोष्टी सुद्धा सांगितल्या असून शौ
राचा उल्लेख देखील ग्रंथकर्ता करित नाही. यावरून
और्ध्वदेहिकांत शौरविधान त्याच्या स्वप्नीही नव्हतें असें
ह्यणण्यास काय बाध आहे? दुसरीकडे कितीएक दुरा
चरणांसंबंधी प्रायश्चित्तप्रकरणांत वपन विधान स्पष्टपणे
सांगितलें आहे. यावरूनही और्ध्वदेहिकांत वपनाचा सं
सर्ग नाही असें अनुमान होतें.

बृहत्पराशराच्या ५ व्या अध्यायांत और्ध्वदेहिक कर्मे
व श्राद्धविधान, हीं सविस्तरें करून सांगितली आहेत.
त्यांचें विवरण ३०० श्लोकांपेक्षाही जास्त आहे. यांत
मृत् मनुष्याकरितां उदकदान, दीपदान, तिलदान, एको
द्विष्ट, पार्वणश्राद्ध, सर्पिंडी, दशहातील कर्मे, वगैरे वि
धानें अधपक्षळ सांगितली आहेत. परंतु शौराची वार्ता
नाहीं. मनुप्रमाणें परशरानेही प्रायश्चित्त प्रकरणांत व
पन विधान पुष्कळ ठिकाणी सांगितलें आहे. यावरून
परशर मनीही और्ध्वदेहिकांत वपन नाही असें फालत
होतें. आतां याज्ञवल्क्य काय ह्यणतात पाहा.

प्रायश्चित्ताध्याय.

ऊनद्विवर्षनिखने ब्रह्मर्षाद्दुदकं ततः ॥

आस्मशानादनुव्रज्य इतरोज्ञातिभिर्मृ

तः ॥ १ ॥ यमसूक्तं तथा गाथा जपन्नि
 लौकिकीभिना ॥ सदग्धव्यउपेतश्च दा-
 हिताग्न्यावृताथवत् ॥ २ ॥ सप्तमाहश
 माद्यापि ज्ञातयोभ्युपयंत्यपः ॥ अपनः
 शोशुचदघ मनेनापेतृदिडमुखाः ॥ ३ ॥
 एवंमातामहाचार्य प्रेतानामुदकाक्रिया ॥
 कामोदकं सखिप्रत्ता स्वस्त्रीयश्वशुरत्वि-
 जा ॥ ४ ॥ सकृत्प्रसिचंत्युदकं नामगो
 त्रेणवाग्यताः ॥ नब्रह्मचारिणः कुर्यु रुद
 कं पतितास्तथा ॥ ५ ॥ पार्वंडचनाश्रिता
 स्तना भर्तृद्वयः कामगादिकाः ॥ सुरास्य-
 आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः
 ॥ ६ ॥ कृतोदकान्समुत्तीर्णान् मृदुशद्द
 लसंस्थितान् ॥ स्नातानवपदेयस्ता नि
 तिहासैः पुरातनैः ॥ ७ ॥ श्लेष्माश्रवांय-
 वैर्मुक्तं प्रेतोभुङ्क्ते यतोवशः ॥ अतो नरो

दितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तिः ॥ ११ ॥
 इति संश्रुत्य गच्छेयुः गृहं बालपुरः सराः ॥
 विदश्यानि वपत्राणि नियताहारिवेशम-
 नः ॥ १२ ॥ आचम्याद्यादिसलिलं गो-
 मयं गौरसर्पयान् ॥ प्रविशेयुः समालभ्य
 कृत्वा श्मानि पदंशनैः ॥ १३ ॥ प्रवेशना-
 दिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि ॥ इच्छतां
 तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥ १४ ॥
 आचार्यपित्रुपाध्याया न्निन्देत्यापि व्रतो-
 व्रतो ॥ सकटान्नचनाश्रीया न्नचतैः सह
 संवसेत् ॥ १५ ॥ क्रीतलब्धाशनाभूमौ
 स्वपेयुस्त पृथक्पृथक् ॥ पिंडयज्ञावृतादे-
 यं प्रेतायात्रां दिनत्रयं ॥ १६ ॥ जलमेका-
 हमाकाशे स्थाप्यं क्षीरचसृन्मये ॥ वेता-
 नोपासनाः कार्याः क्रियाश्च भुतिचोदना-
 त् ॥ १७ ॥ त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमा

शौच मिष्यते ॥

अर्थ—दान वर्षाहून कमी वयाच्या शवाला पुरावें, त्या हून वय जास्त असल्यास त्याच्या बांधवांनीं स्मशानापर्यंत जावें, आणि यममूक्त व गाथा ह्यणत लौकिकाग्नीनें दहन करावें. मेलेल्या मुलाचें उपनयन झालें असल्यास आहिताग्नि देण्याच्या पद्धतीनें लौकिकाग्नीनेंच त्याचें दहन करावें. सातव्या अगर दाहाव्या दिवसापर्यंत मृताच्या ज्ञातीनीं (सर्पिड, समानोदक व सगोत्र यांनीं) “अपनः शोशुचदधं ” या मंत्रानें दक्षिणेस तोंड करून उदकदान द्यावें. मातामह व आचार्य यांच्याही प्रेतांला याचप्रमाणें उदक द्यावें. मित्र, विवाहित कन्या, विवाहित बहीण, सासरा, यज्ञ करविणारे ऋत्विज, यांस इच्छानुरूप उदक द्यावें, ह्यणजे दिलें न दिलें तरी चालेल. उदक देतानां न बोलतां मेलेल्या मनुष्याचें नाम व गोत्र उच्चारून एकवार पाणी सांडावें. ब्रह्मचारी व पतित यांनीं उदकदान करूनये. पाखंडी, अनाश्रमी, सुवर्णादि उत्तमद्रव्य चोरणारे, पतीला मारणाऱ्या व स्वच्छेनें वागणाऱ्या स्त्रिया, मद्यप्राशन करणारे, आत्महत्या करणारे, हे उदकाला व अशौचाला पात्र नाहींत. उदकदानानंतर स्नान करून मृदु तृणावर बसलेल्या ज्ञातीचें समाधान पुरातन इतिहा

सकथानीं करावें. रडणाच्या बांधवांनीं सोडिलेली ल
 व आसवें हीं प्रेताच्या तोंडांत पडतात, ह्मणून रडून
 आणि शक्तीप्रमाणें कर्म करावीं. ह्मणून त्या बांधवांस
 गावें. याप्रमाणें कुलवृद्धांचीं वचनें एकून मुलांस पुढें
 रून घरीं जावें, आणि दरवाज्यांत निंबाचीं पानें दांतां
 तोडून, अग्नि, पाणी, गोमय, तामड्या मोहऱ्या,
 चा स्पर्श करून, हलकाच पाय ठेवून घरांत जावें. गृह
 प्रवेश करण्यासंबंधी कर्म ज्यांनीं शवाला स्पर्श के
 आहे त्यांनाही केली पाहिजेत. परक्या मनुष्यांनीं ता
 क शुद्ध होण्याची इच्छा केली तर त्यांनीं स्नान व प्रा
 याम करून शुद्ध व्हावें. आचार्य, माता पितर व उप
 ध्याय, यांच्या शवाला ब्रह्मचाऱ्याने वाहून नेले त
 त्याचें ब्रह्मचर्य नष्ट होत नाहीं; परंतु त्यानें अशौचा
 अन्न खाऊनये व सूतकी मनुष्यांशीं मिसळून राहून
 सूतकी मनुष्यांनीं अन्न विकत ध्यावें. अथवा दुस
 काणाकडून मिळाल्यास तें ध्यावें (ह्मणजे स्वयंपा
 करूनये), व त्यांनीं जमीनीवर वेगवेगळे निजावें. पि
 यज्ञाच्या पद्धतीनें प्रेताला तीन दिवस पर्यंत जमीनी
 मीनानें अन्न द्यावें, ह्मणजे पिंड द्यावा. एक दिवस पर्य
 अर्धाह्नि पहिल्या दिवशीं, पाणी व दूध मातीच्या भांड्या
 अर्धांरीं देवावें. (पाणी प्रेताला स्नानाकरितां व दूध त

ला पिण्याकरितां). सायंप्रातर्होमादि अग्नीच्या उपासना व संध्यादि श्रुत्युक्त कर्मे करावी. शवसंबंधी ऊशीच तीन दिवस अथवा दाहा दिवस पर्यंत राहातें. इत्यादि.

पार्वण, एकोद्दिष्ट, सापिंडी वगैरेचीं विधानें श्राद्ध प्रकरणांत सामितली आहेत. याज्ञवल्क्याचा लेख फार संक्षिप्त व भावगर्भित असतो. असें असून या ठिकाणीं त्यानें २०, २२ श्लोक खर्चून ठळक ठळक गोष्टींचे स्पष्टीकरण केले आहे. तरी क्षौराचा उल्लेख देखील सांग्या और्ध्वदेहिक प्रकरणांत त्यानें कोठेही केला नाही. याच रून और्ध्वदेहिकांत क्षौराचा संबंध नाही असें उघड होतें.

याचप्रमाणे गौतम, दस, संवर्त, वगैरे प्राचीन स्मृति कर्त्यांच्या ग्रंथांत क्षौराचा उल्लेख और्ध्वदेहिक प्रकरणांत कोठेही आढळत नाही. आतां कदाचित् असा आक्षेप घेतां येईल कीं प्रत्येक स्मृतिकर्ता एकेका प्रकरणातील सर्व कर्मांचे विवरण अनुक्रमानें करितोच असा नियम नाही. ज्याला जेवढें विशेष महत्त्वाचें दिसलें तेवढ्यापुरतेंच त्यानें लिहून ठेविलें आहे. स्मृतींमध्ये दोन प्रकार आहेत हें खरें आहे. कांहीं स्मृतींत आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त हीं तीनही प्रकरणे असून प्रत्येक प्रकरणातील मुख्य मुख्य गोष्टींचे स्पष्टीकरण बऱ्याच विस्तारानें केले

असतें, व अनुक्त गोष्टीचें दिग्दर्शनही. त्यांत केलें असतें. ह्याच वर्गांतल्या स्मृति, विशेषकरून प्राचीन काळच्या सर्वमान्य झाल्या आहेत. इतर ज्या स्मृतींत एकाद्या दुसऱ्या आचाराचें किंवा प्रायश्चित्ताचें विवरण असतें. त्या फार प्राचीन काळच्या असल्याखेरीज सर्वमान्य होत नाहीत. परंतु आहीं ज्या तीन स्मृतींची साक्ष दिली आहे, त्या पहिल्या वर्गांतल्या असून, त्या तिहींतही जें कर्म अनुल्लेखित आहे, तें शास्त्रसिद्ध नाही असें सहजच अनुमान हातें.

या अनुमाणास बळकटी देणारी अशी उदाहरणेही प्राचीन ऐतिहासिक ग्रंथांत आढळतात. रामायणांत व भारतांत और्ध्वदेहिकाचें वर्णन पुढकळ ठिकाणी आले आहे. त्यांतही सौर कोठें केणी केल्याचें आढळत नाही. त्यांपैकी कांहीं उदाहरणें खालीं देतो.

वाल्मीकि रामायणांतील अयोध्याकांडांत दशरथाचे और्ध्वदेहिकाची हकीकत याप्रमाणें दिली आहे.

अ० ७६

शिविकायामथारोष्य राजानं गतचेतनं
॥ वाष्पकंठाविमनस स्तमूहुः परिचार

काः ॥ १४ ॥ हिरण्यं च सुवर्णं च वा
सांसि विविधानि च ॥ प्राकिरंतो जना
मार्गे नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥ चंद्रना
रुनिर्यासान् पद्मकं सरलं तथा ॥ देवदा
रूणि चात्हत्य क्षेपयन्ति तथा परे ॥ १६ ॥
गंधानुच्चावचांश्चान्यान् तत्र गत्वाथ भू-
मिपं ॥ तत्र संवेशयामासुश्चितामध्ये
तमृत्विजः ॥ १७ ॥ तदा हुताशनं हु
त्वा जेपुस्तस्य तदार्त्विजः ॥ जगुश्च ते
यथाशास्त्रं तत्र लामानि सामगाः ॥ १८ ॥
शिविकाभिश्च यानैश्च यथाहं तस्य योषि
तः ॥ नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्त
था ॥ १९ ॥ प्रसव्यं चापि तं चक्रुः ऋत्वि
जोऽग्निचितं नृपं ॥

* * * * *

यानेभ्यः शरयूतीरमवतेरुर्नृपांगनाः ॥

॥ २२ ॥ कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धं नृ
पांगनामंत्रिपुरोहिताश्च ॥ पुरं प्रविश्य
श्रुपरीतनेत्रा भूमौ दशाहं व्यनयंत दुः
खं ॥ २३ ॥ अध्याय-

अ० ७७

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्म
जः ॥ द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्य
कारयत् ॥ १ ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं रत्नं द
दावन्नं च पुष्कलं ॥ वास्तिकं बहु शुक्रं
च गाश्चापि बहुशस्तदा ॥ २ ॥ दासीर्दा
सांश्च यानांश्च वेश्मानि सुमहांति च ॥ ब्रा
ह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्ध्वदेहिकं ॥
ततः प्रभातसमये दिवसे च त्रयोदशे ॥
शब्दापिहितकंठश्च शोधनार्थमुपागतः ॥ ४ ॥

x

x

x

x

चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखि

तः ॥ ५ ॥

x

x

x

x

ततः प्रकृतिमान्वैद्यः पितुरेषां पुरोहि
 तः ॥ वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य त
 मुवाच ॥ २१ ॥ त्रयोदशोयं दिवसः
 पितुर्वृत्तस्य ते विभो ॥ सावशेषास्थिनि
 चये किमिह त्वं विलंबसे ॥ २२ ॥

अर्थ— राजाच्या शवाला पालखीत घालून खिन्न
 आणि रोदन करणारे अशा परिचारकांनी ती वाहून नेली.
 त्या पालखीच्या पुढे कांहीं लोक सोऱ्या रुप्याचीं फुले व
 नानाप्रकारचीं वस्त्रे, यांची वृष्टि करीत चालत होते. चंदन,
 अगरु, गुग्गुळ, सरलकाष्ठ, पद्मककाष्ठ, देवदारु, वगैरे
 सुगंधि द्रव्ये कांहीं लोक आणून टाकीत होते. स्मशानांत
 गेल्यावर ऋत्विजांनी राजाच्या शवाला चितेवर ठेवून
 आग्नि पेटविला, आणि ते पितृमेधिक मंत्रांचा जप
 करूं लागले; व सामपाठक शास्त्रोक्त पद्धतीने सामगाय
 न करूं लागले. राजाच्या स्त्रिया आपआपल्या योग्यते
 प्रमाणें, यांतांवर व पालखीत बसून वृद्ध लोकांशीं सह व

तमान नगरांतून तेथे आल्या. अश्वमेधादिक यज्ञांनी ज्या
 ने अग्नीला तृप्तकेले होते त्या दशरथराजाला ऋत्विजांनी
 प्रदक्षिणा घातल्या (पुढच्या ४ अर्धऋचांत स्त्रियांच्या शो
 काचें वर्णन आहे.) त्या राजस्त्रिया घांनावर बसून
 शरयू नदीच्या तटाकीं जाऊन भरत, मंत्री व पुरोहित
 यांशीं सह वर्तमान राजाला उदक देऊन शहरांत परत
 गेल्या; आणि त्या सर्वलोकांनीं रोदन करीत जमीनींवर
 बसून दाहा दिवस कष्टानें काढिले. पुढें दाहा दिवस
 संपल्यानंतर भरत शुद्ध झाला, आणि बाराव्या दिवशीं
 त्यानें श्राद्धकर्म करविलीं; आणि ब्राह्मणांला द्रव्य, र
 त्ने, पुष्कळ गाथी, दासी, दास, वाहने व मोठ मोठीं
 घरे, राजाच्या और्ध्वदेहिकाकरितां दिलीं- नंतर तेराव्या
 दिवशीं सकाळीं (भरताचा शोक ३ अर्धऋत्ता) भरत
 चित्तेच्या स्थळाची शुद्धि करण्याकरितां स्मशानांत जाऊ
 न चित्तजवळ बसून रोदन करीत याप्रमाणें बोलला. (भ
 रताचे दुःखोद्धार, श्लोक १६) - नंतर सत्वगुणसंपन्न व
 सर्वज्ञ असा दशरथाचा पुरोहित वासिष्ठ भरताला ह्मणा
 ला, राजा, तुझ्या पित्याला दहन केल्याला आज तेरा
 वा दिवस आहे; अस्थिसंचयनासंबंधी काम (स्थळशुद्धी
 चें) अद्यापि बाकी राहिलें असून कशाकरितां उशीर
 करितोस? (पुढें तें काम अमात्यांनीं त्वरेनें संपाविलें हा

गून ग्रंथकृत्यानि अध्यायाख्या शैवटीं एक दोन शब्दांत
कळाविलें आहे.)

भरत रामाला परत आणण्याकरितां चित्रकूट पर्वतीं
गेली, तेव्हा रामानें दशरथाचें मरण ऐकून जें आचरण
केलें तें याप्रमाणें—

अ० १०३

सांत्वयित्वा तु तां रामो रुदतीं जनका
त्मजां ॥ उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो
दुःखितं वचः ॥ १९ ॥ आनयेगुदिपि
ण्याकं चीरमाहर चोत्तरं ॥ जलक्रियार्थं
तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥२०॥

+ + + +

सुमंत्रस्तै नृपसुतैः सार्धमाश्वास्य राघवं ॥
अवतारयदालंब्य नदीं मंदाकिनीं शि
वां ॥ २३ ॥ ते सुतीर्थी ततः कृच्छ्रादुप
गम्य यशस्विनः ॥

+ + + +

सिषिचुस्तूदकं राज्ञे तत एतद्भवत्विति ॥
 ॥ २५ ॥ प्रगृह्य तु महीपालो जलपूरित
 मंजलिं ॥ दिशं याम्यामभिमुखो रुद-
 न्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ एतत्ते राजशा
 र्दूल विमलं तोयमक्षयं ॥ पितृलोकगत
 स्याद्य मद्दत्तमुपतिष्ठतु ॥ २७ ॥ ततो मं
 दाकिनीतीरं प्रत्युत्तीर्य सराधवः ॥ पितु
 श्रकार तेजस्वी निर्वापं भ्रातृभिः सह ॥
 ॥ २८ ॥ ऐंगुदं बदरैर्मिश्रं पिण्याकं द
 र्भसंस्तरे ॥ न्यस्य रामः सुदुःखाती रुद
 न्वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥ इदं भुंक्ष्व म
 हारज प्रीतो यदशनावयं ॥ यदन्नः पु
 रुषो भवति दत्तन्नास्तस्य देवताः ॥ ३० ॥
 ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य सरित्तटात्
 ॥ आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीध
 रम् ॥ ३१ ॥

अर्थ—सातेचें सांत्वन करून राम लक्ष्मणाला ह्मणतो. इंगुदी*फलाचें पीठ व नवें (अथवा उत्तरीय) वल्कल आण, मी पित्याच्या उदकक्रियेकरितां जात आहे. (जाण्याचा क्रम वगैरे श्लोक २) सुमंत्र रामाचें सांत्वन करून त्या सर्वपुत्रांसहवर्तमान मंदाकिनी नदीच्या तटाकीं उतरला. त्या राजपुत्रांनीं नदींत जाऊन (नदीचें वर्णन १ श्लोक) “ पित्या याप्रमाणें होवो ” असें बोलून उदक सोडिले. राम पाण्यानें भरलेला अंजलि धरून दक्षिणाभिमुख होऊन रोदन करीत याप्रमाणें बोलला. हे राजशाहीला, पितृलोकीं गेलेल्या तुला हें मी दिलेलें निर्मल उदक अक्षय राहो. मग नदीतून वर येऊन रामानें बंधूशीं सहवर्तमान पित्याला पिंडप्रदान केलें. बोरें मिसळलेल्या इंगुदीपिष्टाचा पिंडदर्भाच्या आस्तरणावर ठेवून तो दुःखानें आर्त होत्साता असें ह्मणाला:—हे महाराजा, आह्मी हें पिष्ट खातो, तूही हें प्रीतीनें भक्षण कर. मनुष्य जो क्षोणता आहार घेतो, तोच त्याच्या देवतांचाही आहार जातो. नंतर नदीतीराहून आलेल्याच मार्गानें तो चित्रकूट गवर गेला.

महाभारत- अनुशासनपर्व. अ० १६९

* हिंणण बेटाचा मगज वाळवून पूढ केलेला.

भीष्माचार्याचिं और्ध्वदेहिक-

समयुज्यत कालेन भरतानां कुलोद्भवः।
 ततस्त्वादायदारूणि गंधांश्च विविधान्ब
 हून् ॥ १० ॥ चितां चक्रुर्महात्मानः पां
 डवा विदुरस्तथा ॥ युयुत्सुश्चापि कौर
 व्यः प्रेक्षकास्त्वितरेभवन् ॥ ११ ॥ युधि
 ष्ठिरश्च गांगेयं विदुरश्च महामतिः ॥ छा
 दयामासतुरुभै क्षौमैर्माल्यैश्चकौरवम् ॥ १२ ॥
 धारयामास तस्याथ युयुत्सुश्छत्रमुत्तमम् ॥
 चामरव्यजने शुभ्रे भीमसेनार्जुनावुभौ
 ॥ १३ ॥ उष्णीषे परिगृण्णीतां माद्रीपु
 त्रावुभौ तथा ॥ स्त्रियः कौरवनाथस्य भी
 ष्मं कुरुकुलोद्भवम् ॥ १४ ॥ तालवृंतान्युपा
 दाय पर्यवीजंत सर्वशः ॥ ततोस्य विधि
 वञ्चक्रुः पितृमेधं महात्मनः ॥ १५ ॥ य
 जनं बहुशश्चाशौ जगुः सामानिसाम

गाः ॥ ततश्चंदनकाष्ठैश्च तथा कालीय
 कैरपि ॥ १६ ॥ कालागुरुप्रभृतिभिर्गंधै
 श्रोत्रावचैस्तथा ॥ समवच्छाद्यगंगेयं
 संप्रज्वाल्यहुताशनं ॥ १७ ॥ अपसव्य
 मकुर्वत धृतराष्ट्रमुखाश्रितां ॥ संस्कृत्य
 चकुरुश्रेष्ठा गंगेयंकुरुसत्तमाः ॥ १८ ॥
 जग्मुर्भागीरथीपुण्या मृषिजुष्टांकुरुद्वहाः ॥
 अनुगम्यमानाव्यासेन नारदेनासितेन च
 ॥ १९ ॥ कृष्णेन भरतस्त्रीभिर्येचपौराः
 समागताः ॥ उदकंचक्रिरेचैव गंगेयस्य
 महात्मनः ॥ २० ॥ विधिवत्क्षत्रियश्रे
 ष्ठाः सचसर्वो जनस्तदा ॥

अर्थ—भरतकुलोद्बह भण्डिमाचार्य कालाधीन झारया
 नंतर पंचपांडव, विदुर आणि युयुत्सु यांनी नानाप्रकार
 ची व पुष्कळ सुगंधिद्रव्ये व सर्पण आणवून चितारच
 ली; इतर लोकांनी देखरेख पतकरिली. धर्मराज व वि
 दर यांनी भण्डिमाला तागाच्या वस्त्राचे आच्छादन घालून

द्वर पुष्पांच्या माळा घातल्या. मग त्या शवावर युयुत्सूने छत्र धरिले, भीमसेनाने चामर व अर्जुनाने पंखा घेतला, दोघा माद्रीपुत्रांनी शिरोभूषण घेतली, व धर्मराजाच्या स्त्रियांनी पंखांनी घारा घातला. नंतर त्या सर्वांनी भीष्माचे विधानपूर्वक दहन केले, व सामगायक गायन करून लागले. चंदनकाष्ठ, कालीयक, अगरू, इत्यादि उत्तमोत्तम सुगंधिद्रव्ये भीष्मावर घालून त्यांनी चितेला अग्नि दिला, आणि धृतराष्ट्रादिकांनी चितेला अपसव्य प्रदक्षिणा घातली. याप्रमाणे भीष्माला अग्निसंस्कार करून ते कौरवश्रेष्ठ पुण्यकर व ऋषींनी भरलेली अशा भागीरथीच्या तटाकरी गेले; व तेथे व्यास, नारद, असित, कृष्ण, कौरव स्त्रिया व इतर पौर यांशी सहवर्तमान भीष्माला विधिपूर्वक उदक दिले.

आश्रमासि पर्व अ० ३९

धृतराष्ट्र, गांधारी व कुंती, यांचे

और्ध्वदेहिक

ततःसपृथिवीपालः पांडवानांधुरंधरः॥

निर्ययौसहसोदर्यः सदरैश्वनरर्षभः ॥

॥ १० ॥ पौरजानपदाश्चैव राजभक्ति

पुरस्कृताः ॥ गंगांप्रजग्मुरभितो वाससै
 केनसंवृताः ॥ ११ ॥ ततोवगाह्यसलि
 ले सर्वेतेनरपुंगवाः ॥ युयुत्सुमग्रतः कृ
 त्वा ददुस्तोयंमहात्मने ॥ १२ ॥ गांधा
 र्याश्चपृथायाश्च विधिवन्नामगोत्रतः ॥ शौ
 चंनिर्वर्तयंतस्ते तत्रोपुर्नगराद्वहिः ॥ १३
 प्रेषयामाससनरान् विधिज्ञानात्तकारि
 णः ॥ गंगाद्वारंनरश्रोष्ठो यत्रदग्धोभव
 न्नृपः ॥ १४ ॥ तत्रैवतेषांकृत्यानि गंगा
 द्वारेन्वशात्तदा ॥ कर्तव्यानीतिपुरुषान्
 दत्तेदेयान्महीपतिः ॥ १५ ॥ द्वादशेह
 नि तेभ्यः सकृतशौचोनराधिपः ॥ ददौ
 श्राद्धानिविधिव दक्षिणावंतिपांडवः ॥
 ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रंसमुद्दिश्य ददौसपृथि
 वीपतिः ॥ सुवर्णपृथिवींगाश्च शय्याश्च
 सुमहाधनाः ॥ १७ ॥ गांधार्याश्चैवतेज-

स्त्री पृथायाश्चपृथक्पृथक् ॥ संकीर्त्यनाम
 नीराजा ददौदानंमनुत्तमं ॥ १८ ॥ यो
 यदिच्छतियावञ्च तावत्सलभतेनरः ॥
 शयनंभोजनंयानं मणिरत्नमथोधनं ॥
 ॥ १९ ॥ यानमाच्छादनंभोगान् दासी
 श्वसमलंकृताः ॥ ददौराजासमुद्दिश्य त
 योर्मात्रोर्महीपतिः ॥ २० ॥ ततःसष्टि
 वोपालो इत्वाश्राद्धान्यनेकशः ॥ प्रविशे
 शपुरंराजा नगरंवारणावहयं ॥ २ ॥ ते
 चापिराजवचनात् पुरुषायेगताभवन् ॥
 संकल्प्यतेषांकुल्याति पुनःप्रत्यागमंस्त
 तः ॥ २२ ॥ माल्यैर्गधैश्चविविधै रर्च
 यित्वायथाविधि ॥ कुल्यानितेषांसंयोज्य
 तदाचख्युर्महीपतेः ॥ २३ ॥

व स्त्रिया यांशीं सहवर्तमान शहरांतून निघून भागीरथीला
 गेला; त्याबरोबर पौरजन व परस्थ लोकही गेले. या
 सर्वांनीं युयुत्सूला पुढें करून एका वस्त्रानिशीं भागीरथींत
 स्नान करून धृतराष्ट्र, गांधारी व कुंती, यांस विधानपूर्वक
 नाम गोत्राचा उच्चार करून उदक दिलें. मग आशीच
 संपेपर्यंत ते सर्व शहरावाहेर राहिले. इकडे गंगाद्वारीं
 जेथें धृतराष्ट्र जळून मरण पावला होता त्या ठिकाणीं वि
 धान जाणणारे व आपलें हित करणारे असे लोक धर्म
 राजानें पाठविले. तेथेंच धृतराष्ट्रादिकांचीं प्रेतकार्यें क
 रण्यास सांगून त्यांस जें द्यावयाचें तें दिलें. बाराव्या दि
 वशीं शुद्ध होऊन धर्मराजानें त्या मृत पितरांस दक्षिणा
 सहित श्राद्धें दिलीं, व धृतराष्ट्राला उद्देशून सुवर्ण, भूमि,
 गायी व शय्या, यांचीं दानें दिलीं. याचप्रमाणें गांधारी
 व कुंती यांस उद्देशून त्यांच्या नामांचा उच्चार करून
 त्यांनें उत्तमोत्तम दानें दिलीं. ज्याला जें जितकें पाहिजे
 होतें, त्याला तें तितकें मिळालें. शयन, भोजन, यानें,
 माणें, रत्नें, धन, वस्त्रें, भोगद्रव्यें व अलंकृत दासी, हीं
 सर्व गांधारी व कुंती यांस उद्देशून राजानें दिलीं. याप्र
 माणें अनेक प्रकारें श्राद्धें देऊन धर्मराजानें आपल्या
 राजधानींत प्रवेश केला. राजाच्या आज्ञेनें गंगाद्वाराकडे
 जें लोक गेले होते ते धृतराष्ट्रादिकांच्या अस्थि जमा क

रून घेऊन आले. त्यांनीं गंधमाल्यांनीं त्या अस्थींचा विधानपूर्वक पूजा करून त्या भागीरथींत टाकिल्या आणि हे वर्तमान राजाला कळविले.

याशिवाय अनुशासन पर्वांत १२९ पासून १३० पर्यंत ६ अध्यायांत और्ध्वदेहिक संबंधी कर्म व दाने सविस्त सांगितली आहेत. परंतु त्यांत क्षौराची वार्ता कोठेही कढिल्याचें आढळत नाहीं.

सारांश, मनु, पराशर, याज्ञवल्क्य, वाल्मीकि आणि व्यास, यांच्या लेखांवरून और्ध्वदेहिक कर्मांत क्षौराची वार्ताचा संपर्क नाहीं असे सिद्ध होते. आतां हे नामांकित ग्रंथकार कोणत्या कारणां होते हे निश्चयानें सांगणें सोपें नाहीं. तथापि थोड्याशा विचारानें या ग्रंथकर्त्यांचा अनुक्रम व यांपैकीं शेवटचा ज्या कारणां होता तो काळ यांविषयी अनुमान करण्याला आधार मिळण्यासारखा आहे. आमचे सर्व धर्मशास्त्रकर्ते मनुला पूज्य मानितात व त्यानें घालून दिलेलाच किंत्ता सर्वांनीं वळविला आहे. रामायणांत मनुचा उल्लेख आहे, आणि भारतांत तर मनु स्मृति बहुतेक घेतली आहे. यावरून मनु सर्वांत प्राचीन ठरतो. वाल्मीकि रामायण महाभारताच्या पूर्वी झाले, आणि त्याची भाषा बहुतेक मनुस्मृतीसारखी आहे. महाभारताचा कर्ता वेदव्यास हा पराशराचा पुत्र होय. व्यासाचा

शिष्य वैशंपायन हा जनमेजयाचा मंत्री होता, व त्याजवळ याज्ञवल्क्यानं अध्ययन केलें हें प्रसिद्ध आहे. यावरून सर्वांत प्राचीन मनु व त्याच्यानंतर वाल्मीकि, पाराशर, व्यास व याज्ञवल्क्य हे क्रमानें ज्ञाने असें फलित होतें. धर्मराज कलियुगाच्या आरंभी सिंहासनारूढ झाला असें पुराणें सांगतात व हांहीं गतकलिकाल ४९८३ आहे. परंतु या पुराणलेखांत व कलिकालांत फार घोटाळा आहे असें युरोपियन् शोधक सप्रमाण दाखवितात; आणि कालीयवन हा ग्रीस देशांत ख्रिस्तशिकाच्या पूर्वी १४ व्या शतकांत राज्य करीत होता, ह्मणून त्याला कृष्णानें मारिलें तेव्हां कृष्णही त्याच काळी होता असें ते ठरवितात. कालीयवनाचा हा काळ निर्विवाद असल्यास कृष्णाचा काळ निर्विवाद ठरतो हें उघड आहे. यावरून व्यासाचा समकालीन कृष्ण हा सुमारे ३३०० वर्षांपूर्वी होता असें होतें. तेव्हां व्यासाच्या शिष्याचा शिष्य याज्ञवल्क्य हा या मुदतीच्या आलीकडे, ह्मणजे सुमारे ३२०० वर्षांपूर्वी, होता असें अनुमान होतें. हांहीं जी याज्ञवल्क्य स्मृति उपलब्ध आहे ती खुद्द याज्ञवल्क्यानं लिहिलेली नव्हे. त्यानें मूळ जो प्रश्नोत्तर रूपग्रंथ रचिला, त्याचा संक्षेप करून याज्ञवल्क्याच्या एका शिष्यानं त्याच्या आलीकडे बऱ्याच काळानंतर सांप्रतची स्मृति रचिली असें

विज्ञानेश्वर सांगतो. या एकंदरीवरून व याज्ञवल्क्य स्मृतीत और्ध्वदेहिक कर्मांत क्षौराची गणना नाही, यावरून क्षौरविधि सुमारे ३००० वर्षांच्या आलंकिडे और्ध्व देहिकांत शिरला आहे असें होतें. आमच्या देशाच्या इतिहासांत ३००० वर्षे ह्यणजे केवळ अर्वाचीन काळ आहे हे मी सांगितलें पाहिजे असें नाही; ह्यणूनच याज्ञवल्क्य स्मृति सर्वांत अर्वाचीन असें आमचे धर्मशास्त्री मानीत आले आहेत. बौद्धधर्म सुमारे २४०० वर्षांपूर्वी मुरू झाला व त्या धर्मांत क्षौराचा सुळसुळाट होता हे यथे लक्षांत आणिलें ह्यणजे आमच्या पारलौकिक कर्मांत क्षौरविधान कोणत्या मार्गानें शिरलें यांचें बरेच अनुमान होतें.

परंतु और्ध्वदेहिकांत क्षौर अगदी निराधार नाही. काहीं स्मृतींत हे विधान सांगितलें आहे. त्यांपैकी एक दोन खाली देतो—

विष्णुस्मृति- अ० १९

यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिंडमेकंच
द्वयुः । क्रीतलव्याशनाश्च भवेयुः । अमां
साशनाश्च । स्थंडिलशायिनश्च । पृथक्

शाशिनश्च । ग्रामान्निष्कम्याशौचांते कृ
 तश्मश्रुकर्माणस्तिलकल्कैः सर्षपकल्कैर्वा
 स्नाताः परिवर्तितवाससो गृहंप्राविशेयुः ।

अर्थ—आशौच आहे तोंपर्यंत प्रेताला उदक आणि
 एक पिंड द्यावा. विकृत घेतलेले किंवा दुसऱ्यांनी दिलेले
 अन्न घ्यावे. मांस खाऊन घे, स्थंडिलावर वेगवेगळे निजावे.
 आशौचाच्या शेवटी गावाबाहेर जाऊन श्मश्रुकर्म करून
 तिळांचा किंवा मोहोऱ्यांचा कल्क आंगाला लावून स्नान
 करून वस्त्रे पालटून घरांत जावे.

औशनसस्मृति- अ० ७

दाहःकार्योयथान्यार्यं सर्पिडैःश्रद्धयान्वि
 तैः ॥ सकृत्प्रसिंचेदुदकं नामगोत्रेणवा
 ग्यतः ॥ ८ ॥ दशाहंबांधवैःसार्धं सर्वैश्चै
 वार्द्रिवाससः ॥ पिंडंप्रतिदिनंदद्युःसार्यंप्रा
 तर्थाविधि ॥ ९ ॥ प्रेतायचगृहद्वारि
 चतुरोभोजयेद्विजान् ॥ द्वितीयेहानिकर्त
 व्यं क्षुरकर्मसर्वांधवैः ॥ १० ॥

अर्थ—सपिंडांनीं भक्तीने न्यायास अनुसरून शवाचे दहन करावे. दाहा दिवसपर्यंत बांधवांशीं सहवर्तमान नां व व गोत्र उच्चारून न बोलतां एकवार पाणी सोडीत जावे; (क्रीणां?) आणि सर्वांनीं ओली वस्त्रे नेसून दररोज सकाळीं व संध्याकाळीं प्रेताला दरवाज्यांत पिंड द्यावा व चार ब्राह्मणांस भोजन घालावे. दुसरे दिवशीं बांधवांशीं सहवर्तमान शौर करावे.

याचप्रकारचे प्रमाण आणखी कांहीं स्मृतींत आढळते. हे दोन लेख यथे उदाहरणाकरितां दिले आहेत.

येथे थोडासा शोध केला असतां या दोहों प्रमाणांची योग्यता उघड होते. याज्ञवल्क्य स्मृतींत विष्णुस्मृति व अश्वमेधस्मृति या दोहोंचा उल्लेख आहे. यावरून ह्या दोनही स्मृति याज्ञवल्क्याच्या पूर्वीच्या ठरतात. परंतु चमत्कार हा कीं दोहोंत ही याज्ञवल्क्याची नकल केलेली आढळते ती अशी—

विष्णुस्मृतीतून जो उतारा वर घेतला आहे, त्यांतील शेवटचे वाक्य खेरीज करून बाकी बहुतेक कर्मे याज्ञवल्क्यांतलींच आहेत. हें साम्य कदाचित् अकल्पित जुळते असें ह्मणतां येईल. परंतु “क्रीतलब्धाशनाः” हा समस्त शब्द याज्ञवल्क्यांतलाच विष्णुस्मृतींत आला आहे हें कसे? याज्ञवल्क्याचा लेख संक्षिप्त आणि भावगर्भित असतो अ

सं वर सांगितले आहे. या शैलीमुळेच या स्मृतीतील ए
कंदर १०१० श्लोकांत आचार, व्यवहार, व प्रायश्चित्त,
या तीनही प्रकरणांतील बारीक सारीक गोष्टींचा देखील-
समावेश झाला आहे. विष्णुस्मृति याज्ञवल्क्याच्या दिदी
पेक्षांही मोठी असून तीत याज्ञवल्क्यांतील अर्धमर्धे देखील
विषय आले असतील नसतील याचा संशय आहे. ह्य
पजे ती याज्ञवल्क्यासारखी संक्षिप्त नाही, पाल्हाळ आहे.
इतके सांगणे आहे. ह्यणून “ क्रीतलब्धाशनाः ” हा सं
क्षिप्त नियम मूळचा याज्ञवल्क्यांतलाच असून त्यांतून वि
ष्णुस्मृतीत शिरला आहे असे दिसते. याशिवाय याज्ञव
ल्क्यस्मृति श्लोकबद्ध आहे, आणि विष्णुस्मृति वाक्यरूप
आहे, हे मनांत आणिले तर माझे अनुमान ज्यास्त दृढ
होते.

याचप्रमाणे औशनस्मृतीचीही कथा आहे. या स्म
ृतींतून वर घेतलेल्या अवतरणांत “ सकृत्प्राप्तिंचे दुदकं
नामगोत्रेण वाग्यतः ” ही अर्धऋचा याज्ञवल्क्यांतूनच
आलेली स्पष्ट दिसते. याज्ञवल्क्यांत आरंभापासून शेवटा
पर्यंत कर्ता व क्रिया, ही दोनही बहुवचनांत आहेत.
त्याप्रमाणे याही अर्धऋचेत “ प्रसिंचति ” “ वाग्यताः ”
अशी मूळचीं रूपे होती. ती बदलून औशनसांत “ प्र
सिंचेत ” “ वाग्यतः ” अशी एकवचनांत केली आहेत.

काहीं तरी फेरफार करावा येवढ्यच उद्देशानें कोणी तरी अप्रबुद्ध मनुष्यानें हा फेरफार करून नकल केली आहे असें दिसते. कारण अशिनसांतही मागल्या व पुढच्या श्लोकांत कर्ता बहुवचनांतच आहे. त्यास अनुसरून या ही अर्धऋचेंत बहुवचनांत कर्ता असता तर अर्थांमध्ये व्य त्यास झाला नसता, आणि ही अर्धऋचा मूळची कोणत्या स्मृतींतली याचा पत्ता ही लागला नसता. आतां मध्ये या एकाच ठिकाणी एकवचनांत कर्ता असल्यामुळे रचना विलग दिसते, इतकेंच नव्हे, तर “ वाग्यतः ” याला विशेष्य कोणी नसल्याकारणानें उदक कोणी द्यावें याचें स्पष्टीकरण होत नाहीं; यामुळे अर्थांत मोठाच घोटाळा झाला आहे.

याप्रमाणें विष्णु व अशिनस ह्या दोनही स्मृति याज्ञवल्क्याच्या पूर्वीच्या ह्यणून मानल्या जात असून या दोहोतही याज्ञवल्क्यांतून घेतलेले उतारे आढळतात. यावरून याज्ञवल्क्यांत ज्या विष्णु व अशिनस स्मृतींचा उल्लेख आहे त्याच ह्या ह्यणण्याविषयी संशय उत्पन्न होतो; आणि एकेका ऋषीच्या नांवच्या दोन, तीन, चार पर्यंत ही स्मृति आढळतात, यावरून या संशयाला विशेष बळकटी येते. अथवा याज्ञवल्क्याच्या पूर्वीच्या स्मृति ह्याच आहेत असें गृहीत घेतलें तरी आलीकडच्या

लोकांनी या स्मृतीत ढवळा ढवळी केली आहे इतकें तरी निर्विवाद सिद्ध होतें. आतां क्षौराच्या संबंधानें या ढवळाढवळीचें प्रत्यंतर कसें पढतें तें पाहा.

याज्ञवल्क्य स्मृतिवर विज्ञानेश्वर नामक पंडितानें मिताक्षरा नांवची टीका केली आहे. त्या टीकेत याज्ञवल्क्यांतून मी जो उतारा घेतला आहे त्यापैकी “ जलमेकाहमा काशेस्थाप्यं क्षीरंच मृन्मये ” या अर्ध ऋचेवर विज्ञानेश्वर याप्रमाणें लिहितो—

“ वैष्णवेतु । चतुर्थेदिवसे ऽस्थिसंचयनं कुर्यात् तेषांचगंगांभसिप्रक्षेपइति ”

याप्रमाणें अस्थि संचयनाविषयीं विष्णु स्मृतीचें प्रमाण दाखविल्यानंतर ९, ७ ओळींच्या खाली क्षौराविषयीं टीकाकार याप्रमाणें लिहितो—

“ तथावपनंचदशमेहनिकार्यं । दशमेऽह
निसंप्रात्पेस्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत् । तत्र
त्याज्यानिवासांसि केशश्मश्रुनखानि
चेति देवलस्मरणात् ॥ तथास्मृत्यंतरे

पि । द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्न
तः । तृतीये पंचमेवापि सप्तमेवा प्रदा
नतइति ।

अर्थ — वपन दाहाव्या दिवशीं करावें. कारणकीं, दा
हावा दिवस आला ह्मणजे गांवावाहेर स्नान करावें व तेथें
वस्त्रें, केश, श्मश्रु व नखें, हीं सोडावीं ह्मणून देवलानें
सांगितलें आहे. दुसऱ्या एका स्मृतींतही (स्मृत्यंतरेपि)
असें सांगितलें आहे—श्राद्धप्रदानापर्यंत दुसऱ्या, तिस-
ऱ्या, पांचव्या किंवा सातव्या दिवशीं क्षौर प्रयत्नानें करावें.

वपनाविषयीं विज्ञानेश्वरानें जीं दोन प्रमाणें दावाविलीं
आहेत तीं दोनही अप्रसिद्ध ग्रंथांतून घेतलीं आहेत. देवल
हा फार प्रसिद्ध व सर्वमान्य स्मृतिकर्ता नव्हे. याज्ञवल्क्यांत
नमूद असलेल्या २० स्मृतींत याच्या ग्रंथाची गणना ना
हीं. दुसरें प्रमाण तर सांगून सवरून निनावी स्मृतींतलें
ह्मणून टीकाकार स्वतः सांगतो. अशीं एकदेशीं प्रमाणें
टीकाकारानें कां दिलीं? विष्णुस्मृति व अश्विनस स्मृति
यांतून विज्ञानेश्वरानें पुढेकळ ठिकाणीं उतारे घेतले आहे
त-या ठिकाणीं तर ९, ७ ओळींच्या वरच विष्णुतस्मृतीं
तलें प्रमाण अस्थिसंचयनाविषयीं त्यानें दिल्याचें वरद

शिविलें आहे. तें अस्थि संचयनासंबंधी " चतुर्थे दिवसे " इत्यादि वाक्य विष्णुस्मृतींत जेथें लिहिलें आहे, त्याच ठिकाणीं ३, ४ ओळींच्या खाली " ग्रामान्निष्क्रम्य " इत्यादि वपन विधायक वाक्य (४८ पृष्ठावर घेतलेला विष्णु स्मृतींतला उतारा पाहा) लिहिलें आहे. तेंच वाक्य विज्ञानेश्वरानें कां घेतलें नाहीं? दुसऱ्या कोना कोंपऱ्यां-तल्या स्मृति धुंडीत तो कां सुटला? औशनस स्मृतीची तर गंमत याहूनही जास्त आहे. जें प्रमाण " स्मृत्यंतरापि " या शब्दांनीं अप्रसिद्ध स्मृतींतलें ह्यगून सांगून विज्ञानेश्वर देतो, त्याचीच पहिली " द्वितयिहेनि " इत्यादि अर्ध ऋचा औशनस स्मृतींत आहे. (४९ व्या पृष्ठावरील औशनस स्मृतींतला उतारा पाहा). औशनस स्मृति विज्ञानेश्वरास माहीत नव्हती किंवा मान्य नव्हती ह्यणावें तर पदोपदीं त्यांतून उतारे त्यानें घेतल्याचें वर कळाविलेंच आहे. मग प्राचीन, प्रसिद्ध व सर्वमान्य अशा औशनस स्मृतींतच हाताशीं मिळणारें वाक्य " स्मृत्यंतरांतून " त्यानें ओढून कां पुढें आणिलें?

यावरून विज्ञानेश्वरानें मिताक्षरा नामक टीका लिहिली त्या काळीं सांप्रत उपलब्ध असलेलीच विष्णु स्मृति व औशनस स्मृति हाजर होत्या, तथापि त्याकाळीं या दोहोंतही वपन विधायक वचनें अद्यापि शिरळीं न-

वहलौ, हेच अपरिहार्य अनुमान निघतें, दुसरा मार्ग नाहीं आतां विज्ञानेश्वर कल्याणपुरीच्या विक्रमादित्य न वच्या राजाच्या दरबारांत होता असे त्याच्याच लेखावरून कळतें. हा विक्रमादित्य राजा चालुक्य वंशापैकी असून तो शालिवाहन शकाच्या ९९७ व्या वर्षी राज्यारूढ झाला असें आर्लीकडच्या शोधानें ठरलें आहे.* तेव्हां वरील दोहीं स्मृतींत वपन विधायक वचनें या मुदतीच्या आर्लीकडे शिरलीं आहेत हें सिद्ध आहे. ज्या ज्या स्मृतींत वपन विधायक वचन उपलब्ध आहे, त्या बहुतेकांची दशा हीच आहे.

—*—

भाग. ३

विधवा वपन दूरतोपास.

ः और्ध्वदेहिकांत पुरुषांचेच वपन प्राचीन शास्त्रसंमत

* हा चालुक्य वंशांतला ६ वा आणि कल्याणांत गादीवर बसलेला पहिला विक्रमादित्य होय. हा महापराक्रमी होता, व यानें आपल्या नांवचा शक चालू केला. (छोट साहेबानां प्रसिद्ध केलेले. " मुबई इलाख्यातील प्राचीन राजवंश " या नांवचे पुस्तक पृष्ठ ३८ पाहा).

नाहीं; तेव्हां स्त्रियांच्या वपनाची तर वार्ताच काढण्याची गरज नाही हे उघड आहे.

पाति मेल्यानंतर स्त्रियांची व्यवस्था तीन प्रकारची प्राचीन ग्रंथांत आढळते. फार प्राचीन काळीं विधवा स्त्रिया, किंबहुना सधवा सुद्धां, दुसरा पाति करीत असत. " एकस्य बह्व्यां जायाभवंति नैकस्यै बहवः सहपतयः " (एका पुरुषाला पुष्कळ बायका होतात, परंतु एका स्त्रियेला पुष्कळ पाति एक काळीं होत नाहीत) हे वेदवाक्य या गीष्टीची साक्ष देते. एक काळीं पुष्कळ पाति होत नाहीत, तर भिन्न भिन्न काळीं पुष्कळ पाति होतात, हे लाहान मुलांसही समजेल. परंतु आमच्या आधुनिक शास्त्री बाबांस मात्र हा पोरकट अर्थ मानवत नाही. ऊसो, या संबधानें दीर्घतमाची गोष्ट महाभारत आदिपर्व अध्याय १०४ यांत लिहिली आहे ती लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ती अशी—

बृहस्पतीचा वटील बंधु उत्तम्य नांवाचा ऋषि होता. त्याचा पुत्र दीर्घतमा नांवाचा बृहस्पतीच्या शापामुळे जन्माधि झाला.

दीर्घतमा हा मोठा विद्वान् होता. परंतु कामधेनुच्या पुत्रापासून मोषमाचें अध्ययन करून स्त्रियांशी त्या ध-

मानें वागूं लागला. त्यामुळें सर्व ऋषींनीं रागांनीं त्याला
बाहेर धालविला. त्याची बायको प्रद्वेषी हिला काहीं मु-
लगे झाले होते. दीर्घतमा आंधळा असल्यावरून प्रद्वेषी
आपण रावून त्याच्या व मुलांच्या पोटाला घालीत असे
शेवटीं तिनें कंटाळून नवऱ्याला सांगितलें कीं मी आतां
पूर्वीं प्रमाणें तुला पोटाला घालणार नाहीं; तुला वाटेकडे
झिकडे चालतां हो; मी आपली दुसरा नवरा करित्ये. या
वरून दीर्घतमा संतप्तून ह्मणतो—

अद्यप्रभृतिमर्यादा मयालोकेप्रतिष्ठि-
ता ॥ ३४ ॥ एकएवपतिनार्या याव
उज्जीवंपरायणं ॥ मृतेर्जीवतिवातस्मि-
न्नापरंप्राप्नुयान्नरं ॥ ३५ ॥

अर्थ—आजपासन जगांत मी अशी मर्यादा करून
ठेवितों कीं, स्त्री जीवत आहे तों पर्यंत तिला एकच पति
असला पाहिजे; पति जीवत असो किंवा मरो, स्त्रियेनें दु-
सरा पति करावयाचा नाहीं.

हे ऐकून प्रद्वेषी फार रागावली, आणि या आंधळ्या-
ला उचरून गंगेत फेंकून द्या ह्मणून तिनें मुलांस सांगितलें.

त्यांनी त्याप्रमाणे केले. पुढे दीर्घतमा एका नावेंतून तरून जात असतां बलि नांवच्या राजानें त्यास नावेंतून काढून आपल्या घरां ठेवून घेतले; आणि त्याजकडून आपल्या स्त्रियेपासून पुत्रोत्पादन करविलें. ही गोष्ट परशुरामानें निःक्षत्रिय पृथिवी केल्यानंतर घडली ह्मणून श्री भ्माचार्य सांगतात.

या गोष्टीवरून स्त्री पुरुषांचा संबंध प्राचीन काळी कितपत बळकट होता हें फार चांगले समजतें, आणि स्त्रियेनें दुसरा पाति करूनये, या नियमाची प्रवृत्ति कशी झाली याचेंही दिग्दर्शन होतें. अशा प्रकारची स्थिति वेंन राजाच्या राज्यांत असल्याचा उल्लेख मनुस्मृतींतही आढळतो. ती असा—

मनुस्मृति- अ० ९

नोद्वाहिकेषु मंत्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचि
त् ॥ नविवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पु
नः ॥ ६५ ॥ अयं द्विजैर्हिविद्वद्भिः पशु
धर्मो विवर्हितः ॥ मनुष्याणामपि प्रोक्तो
वेनैराज्यं प्रशासति ॥ ६६ ॥ समहीम

खिलंभुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ॥ वर्णा
नासंकरंचक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥
ततःप्रभृतियोमोहा त्प्रमत्तपतिकांस्त्रि
यं ॥ नियोजयत्यपत्पार्थं तंविगर्हति सा
धवः ॥ ६८ ॥

अर्थ—विवाह मंत्रांत नियोग (विधवेनें दौरापा
पुत्रोत्पादन करून घेणे) कोठें ही सांगितला ना
आणि विवाह विधीतही विधवेला पुनः पुरुषार्शी समा
सांगितला नाही. विद्वान् ब्राह्मण हा पशुधर्म आहे ह्या
घाची निंदा करितात. वेन राजा राज्य करित असतां
धर्म मनुष्यांसही उक्त होता. तो राजर्षिश्रेष्ठ सर्व
धिर्वाचा उपभोग करित असतां कामांध होऊन त्यानें
संकर केला. परंतु तेव्हांपासून विधवेला पुत्राकरि
पुरुष समागम करण्याची आज्ञा जो कोणी देईल त्या
साधु निंदा करितात.

नियोग आणि विधवा विवाह यांत ग्रंथकर्ता फार
भेद लेखित नाही. मागल्या श्लोकांत नियोगाचें विध
सेविस्तर सांगितल्यानंतर याप्रमाणें साधक बाधक का
दासंबून विधवा विवाह थोर लोकांस संमत नाही इतकें

स्मृतिकर्ता सांगतो. त्यापासून पातित्य येते किंवा त्यांत मांठें पातक आहे असें कांहीं तो सांगत नाही. परंतु या वेषयावर मार्गे पुष्कळ चर्चा झाली आहे. व अद्यापि होत आहे. तेव्हां हा भाग सोडून देऊं.—

विधवा स्त्रियांची पतीशीं सहगमन करण्याची चालही फार प्राचीन काळापासून चालत आली आहे. सहगमना विषयी वेदाज्ञा आहे तेव्हां आत्महत्येचा दोष त्यांत नाही असें शास्त्रकर्ते मानतात. तथापि सहगमन करण्यास कोणी विधवा शास्त्रानें आरंभी बद्ध होती असें नाही. कांहीं विधवा स्वच्छेनें जशा पुनर्विवाह करीत होत्या. तशा कांहीं विधवा स्वच्छेनें सहगमन करीत होत्या. मनूच्या काळानंतर मात्र धर्मशास्त्रकर्ते उत्तरोत्तर पुनर्विवाहाला निंद्य मानीत आले आणि सहगमनाला उत्तेजन देत आले. आमच्या देशाच्या इतिहासांत चिताप्रवेशाची एक विलक्षण चाल फार प्राचीन काळापासून चालत आली आहे. ही चाल स्त्रियांसच लागू होती असें नाही; पुरुषही चिताप्रवेश करीत होते. किंबहुना पुरुषांनीच स्त्रियांस ही चाल शिकविली असें ह्मणणें सयुक्तिक दिसते. प्रायश्चित्ता करितां किंवा वैराग्याकरितां अग्निकाष्ठ भक्षण केल्याची उदाहरणे पुराणांत पुष्कळ लोकांनी ऐकिली असतील. रामायण आरण्यकांड, अध्याय ९ व ७ यांत शरभंज

आणि सुतीक्ष्ण, या दोषा ऋषींनी अग्निप्रवेश केल्याची हकीगत वाल्मीकिने लिहिली आहे. उदाहरणार्थ शरभ गाचा वृत्तांत खाली देतो—

आरण्यकांड, अ० ५

एषयंथानरव्याघ्र मुहूर्तपश्यतातमां ॥
 यावज्जहामिगात्राणि जीर्णात्वचमिवो
 रगः ॥ ३७ ॥ ततोऽग्निससमाधाय हुत्वा
 चाज्येनमंत्रवत् ॥ शरभंगोमहातेजाः
 प्रविवेशहुताशनं ॥ ३८ ॥ तस्यरोमा
 णिकेशांश्च तदावन्हिर्महात्मनः ॥ जी
 र्णात्वचंतदस्थानि यच्चमांसंचशोणि
 तं ॥ ३९ ॥

अर्थ— हे पुरुष व्याघ्रा, हा रस्ता आहे. (या रस्त्याने जा, असे मागल्या श्लोकांत सांगितले आहे) परंतु दोन घटिका येथे राहून, सर्प जसा जीर्णत्वचेला सोडतो तसा मी शरीर त्याग करितो मला पाहा. नंतर शरभंगाने अग्नि पेटविला, आणि तूपाने मंत्र पूर्वक होम केला. मग त्या तेजस्वी शरभंगाने अग्नींत प्रवेश केला. तेव्हां त्या महा

त्याचे रोम, केश, जीर्णत्वचा, अस्थि, मांस आणि रक्त ही अग्नीने जाळिली.

याचप्रमाणे सुतीक्ष्णाचा ही वृत्तांत ७ व्या अध्यायांत लिहिला आहे.

अर्वाचीन काळीं पंजाबच्या एका राजाला आफगाण लोकांनीं जिंकून त्याची अप्रतिष्ठा केल्यावरून आपण वृष्ट झालों असं त्यास वाटून त्यानें अग्निप्रवेश केल्याचें इंग्लिश इतिहासकत्यांसही माहीत आहे. रजपूत लोकांवर मुसलमानांचा मोठा हल्ला आला तेव्हां त्या रजपुतांनीं आपलीं बायका मुलें एका गुहेत घालून मान रक्षणाकरितां त्यांस जाळून टाकिलें व ते आपणही युद्धांत मरण्यास तयार झाले, हें प्रसिद्ध आहे. मृच्छकटिक नाटकांत एका राजानें अग्निप्रवेश केल्याचें लिहिलें आहे.

तेव्हां पूर्वकाळीं विधवा स्त्रिया आपल्या मृत पतीबरोबर सहगमन करीत होत्या यांचे कांहीं नवल नाहीं, आणि हा प्रसंग केवळ तशा स्त्रियांवरच पुरुषांनीं बलात्कारानें आणिला होता असेंही ह्मणतां येणार नाहीं. स्त्री पुरुषांची एकमेकांवर अत्यंत प्रीति जेथें जडली असते तेथें एकाचा वियोग झाला ह्मणजे दुसऱ्याला आपला जीव नकोसा होणें हें निदान आह्मां हिंदु लोकांस तर अगदी स्वाभाविक आहे. सामंत काळीं युद्धां बायको वारल्यामुळें नवऱ्यानें

विहिरीत उढी टाकून, विष खाऊन किंवा मनाला व्वा
 लावून घेऊन प्राण दिल्याची उदाहरणे पुष्कळांच्या प
 हाण्यांत आली असतील. सारांश, माझे ह्मणजे इतके
 कीं सहगमनाचा आरंभ शास्त्राच्या बलात्कारामुळे न होत
 विधवांच्या मनोभावनेमुळे झाला असे ह्मणजे जास्त स
 किक आहे. आमच्या धर्मशास्त्राची मूळपीठिका जी म
 स्मृति तीत सहगमनाची वार्ता सुद्धा नाही. यावरून
 माझे अनुमान दृढ होते. मनुने विधवेला एकच आचर
 सांगितले आहे. ते आचरण ब्रह्मचर्य होय. ब्रह्मचर्या
 वाचून दुसरे कोणते ही आचरण किंवा कर्म विधवेला मनु
 स्मृतीवरून पाहतां शास्त्रोक्त नाही, हे खालच्या अवतर
 नावरून स्पष्ट होते—

मनुस्मृति अध्याय ५

पाणिग्राहस्यसाध्वीस्त्री जीवतोवामृतस्य
 वा ॥ पतिलोकमभीप्संती नाचरेत्किंचि
 दप्रियं ॥ १५६ ॥ कामंतुक्षपयेदेहं पुष्प
 मूलफलैशुभैः ॥ नतुनामापिगृण्णीयात्
 पत्यौप्रेतेपरस्यतु ॥ १५७ ॥ आसीता
 मरणात्क्षांता नियताब्रह्मचारिणी ॥ यो

धर्मएकपत्नीनां कांक्षंतीतमनुत्तमं ॥ १५८ ॥
 अनेकानिसहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणां ॥
 दिवंगतानिविप्राणा मरुत्वाकुलसंत
 तिं ॥ १५९ ॥ मृतेभर्तारिसाध्वीस्त्री ब्रह्म
 चर्येव्यवस्थिता ॥ स्वर्गच्छत्यपुत्रापि
 यथातेब्रह्मचारिणः ॥ १६० ॥

अर्थ—पति जीवत असो किंवा मृत असो, त्याला अ
 प्रिय असो आचरण साध्वी स्त्रियेने कधीही करूंनये. पति
 मरणानंतर उत्तम फलमूलांचा आहार घेऊन शरीर मना-
 स वाटेल तसें झिजवावे, आणि परक्या मनुष्याचे नांवही
 घेऊंनये. एकाच पतीवर अवलंबून राहाणाऱ्या स्त्रियांच्या
 धर्माची इच्छा करणारी स्त्री आमरणांत क्षमा शील, इंद्रिय
 निग्रह करणारी आणि ब्रह्मचर्याने वागणारी, अशी अ-
 सली पाहिजे. बालब्रह्मचारी असे हजारो ब्राह्मण कुल
 वृध्दर्थ संतापिते उत्पन्न केल्यावांचूनही स्वर्गला गेले आ-
 हेत. त्यांच्या प्रमाणे पति मेल्यानंतर ब्रह्मचर्याने राहाणारी
 साध्वी पुत्रहीन असली तरी स्वर्गी जाते.

० थालवल्कप स्मृतीचा कर्ता दूरदर्शी व धर्मशास्त्राचे खरे

तत्त्व प्रतिपादन करणारा होता. ह्यणूनच त्याचा ग्रंथ स्मृति काळाच्या शेवटचा आहे तरी आज सर्वमान्य होऊन नांदत आहे. त्याने विधवेविषयी थोडक्या शब्दांत मनुच अभिप्राय ध्वनित केला आहे. तो असा—

याज्ञवल्क्यस्मृति- आचाराध्याय-
 मृतेजीवतिवापत्यौ यानान्यमुपगच्छ
 ति ॥ सेहकीर्तिमवाप्नोति मोदतेचोम
 यासह ॥ ७५ ॥

+ + + + +
 पितृमातृसुतभ्रातृ श्वश्रूश्वशुरमातुलैः॥
 हीनावस्थान्निनाभत्रा गर्हणीयान्यथा-
 भवेत् ॥ ८६ ॥

अर्थ—पति जीवत असो किंवा मृत असो, जी दुष्ट्या मनुष्याकडे जात नाही ती या लोकीं कीर्ति संपादन करून परलोकीं उमेवरोबर आनंदाने राहाते. पति रहित स्त्रियेने आई, बाप, मुलगा, भाऊ, सासू, सासरा अथवा मामा यांवांचून एकटी राहू नये; राहिल्यास ती निर्दोष

पात्र होईल.

या खेरीज याज्ञवल्क्य विधवेला दुसरें कोणतें ही अचरण सांगत नाहीं. परंतु इतर ऋषींचे विचार सहगमनाकडे उत्तरोत्तर जास्त दृढ होत चालले असें दिसतें. स्त्री ही संततीचें मूळ आहे, आणि कुलशुद्धि राखण्याकरितां तिला होईल तितक्या प्रयत्नां जपावें, ह्मणून जो सर्व संमत सिद्धांत आहे त्याकडे लक्ष देऊन पराशरभृति इतर प्रमुख धर्मशास्त्रकर्त्यांनीं सुद्धां सहगमनाचें विधान केलें असावें असें वाटतें. तत्रापि मनुशीं एक वाक्यता राखण्याकरितां त्यांनीं ब्रह्मचर्यही विधवेला सांगितलें आहे. या वर्गांतल्या दोन स्मृतींचीं वचनें खाली देतां.

पराशर- अ० ४

मृतेभर्तरियानारी ब्रह्मचर्येव्यवस्थिताः॥
 सामृतालभतेस्वर्गं यथासद्ब्रह्मचारिणः॥
 ॥ २६ ॥ तिस्रः कोट्योर्धकोटीच या
 निरोप्राणि मानुषे ॥ तावत्कालं वसे
 त्स्वर्गं भर्तारंयानुगच्छति ॥ २७ ॥ व्या
 लयाहीयथाव्यालं विलादुद्धरतेबलात्

॥ एवमुत्पृत्य भर्तारं तेनैव सह मोद
ते ॥ २८ ॥

अर्थ—नवरा मेल्यानंतर जी स्त्री ब्रह्मचर्याने राहाते ती उत्तम ब्रह्मचर्याप्रमाणे स्वर्गलोकीं जाते. परंतु जी स्त्री पतीची सहगमन करिते ती मनुष्याच्या आंगावर जे साडेतीन कोटि रोम आहेत त्यांच्या इतका काळ स्वर्गीं राहाते; आणि साप धरणारा मनुष्य सापाला जसा बलात्कारें करून विळांतून ओढून काढतो, तशी ती आपल्या पतीला नरकांतून ओढून घेऊन स्वर्गीं त्याशी सह वर्तमान सुखानें राहाते.

विष्णुस्मृति- अ० २६

मृते भर्तारि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा ॥

अर्थ—भर्ता मरण पवल्यानंतर त्याच्या स्त्रियेने ब्रह्मचर्य धरावे किंवा सहगमन करावे- (पुढें २, ३ ओळींच्या खाली मनुस्मृतीतील " मृतेभर्तारि " इ० श्लोक आहे- ६९ वें पृष्ठ पाहा)

वरिल दोन स्मृती पैकीं पराशरस्मृति पूर्वीची व विष्णुस्मृति नंतरची, ह्याजें महाभारताच्या नंतर झालेली

आहे. कारण की तीत कृष्णाची आराधना सांगितली आहे, भीष्म व युधिष्ठिर यांचा संवाद आहे. आणि तांत्रपटाचा उल्लेख आहे. याच प्रकारच्या पुराव्या वरून व भाषेवरून इतर बहुतेक स्मृति महाभारताच्या नंतर झालेल्या व किती एक तर अगदी अर्वाचीन काळी झालेल्या आहेत असे सिद्ध होते.

इतर स्मृतिकर्त्यांनी विधवांना आचरण सांगण्याच्या कामी याही पेशा पुढे पाऊल टाकून त्यांना निर्मूल करण्याचे सनावर घेतले असे दिसते. खाली दिलेली वचने साहा.

दक्षसंहिता- अ०४

दरिद्रं व्याधितं चैव भर्तारियावमन्यते ॥

जुनीगृध्रीचमकरी जायते सापुनः पुनः ॥

॥ १७ ॥ मृते भर्तारियानारी समारोहेत्थु

ताशनं ॥ साभवेत्तु शुभाचारा स्वर्गलो

केमहीयते ॥ १८ ॥

अर्थ—दरिद्र व रोगी अशा पतीचा अवमान जी स्त्री करील ती कुत्री, गिथाडाची व मगराची स्त्री होऊन वारं

वार जन्मास येईल. पति मेल्यानंतर त्याच्या बरोबर जी
स्त्री अग्निप्रवेश करील ती सदाचार संपन्न स्त्री स्वर्गलोकीं
पूज्य होईल. (पुढचा श्लोक ' व्यालग्राही ' इ० पराशर
स्मृतींत वर आला आहे तोच आहे.)

शंखस्मृति, आंगिरसस्मृति-

तिस्रः कोट्योर्धकोटीच यानिलोमानि
मानुषे ॥ तावत्कालंवसेत्स्वर्गे भर्तारंया
नुगच्छति ॥ १ ॥ व्यालग्राहीयथासर्प
बलादुद्धरतेबिलात् ॥ तद्वदुत्थृत्यसाना
री तेनैवसहमोदते ॥ २ ॥ तत्रसाभर्तृ
परमा स्तूयमानाप्सरोगणैः ॥ क्रीडतेप
तिनासार्धं यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ ३ ॥
ब्रह्मघ्नोवाथमित्रघ्नः कृतघ्नोवाभवेत्पतिः
॥ पुनात्यविधवानारी तमादायमृतातु
या ॥ ४ ॥ यावच्चाग्रौमृतेपत्यौ स्त्रीना
त्मानंप्रदाहयेत् ॥ तावन्नमुच्यतेसाहि

स्त्रीशरीरात्कथंचन ॥ ५ ॥

अर्थ—(पहिले दोन श्लोक वर पराशर स्मृतींतून घेतलेल्या अवतरणांत आले आहेत.) स्वर्गाच्या अप्सरा पतीशीं सहगमन करणाऱ्या स्त्रियेचें स्तवन करितील, आणि चौदा इंद्र होत तोंपर्यंत ती तेथे पतीशीं आनंदानें राहिल. पति ब्रह्मघ्न, मित्रघ्न किंवा कृतघ्न असला तरी विधवा न राहातां त्याला (अर्थात् त्याच्या शवाला) घेऊन मरण पावणारी स्त्री त्याला उद्धार करिते. पति मेल्यानंतर त्याची स्त्रीजों पर्यंत अग्निप्रवेश करणार नाही, तों पर्यंत स्त्री शरीरापासून ती मुक्त होत नाही(?)

वृद्धहारीत- अ०८

साध्वीनामिहनारीणां अग्निप्रपनादृते॥

नान्योधर्मोस्तिविज्ञेयो मृतेभर्तारि कुत्र

चित् ॥ १९३ ॥

अर्थ—पति मेल्यानंतर अग्निप्रवेशाखेरीज साध्वी स्त्रियांना दुसरा कोणताही धर्म नाही.

आतां ब्राह्मणस्त्रीनें अग्निप्रवेश सर्वथा करूं नये अशा अर्थाचीही काहीं वचनें आहेत. परंतु सहगमनाचा इत्यर्थ

ठारविणें हा माझा प्रकृत विषय नव्हे. विधवेला धर्मशास्त्र
ने कोण कोणते मार्ग दाखविले आहेत हें पाहाणें आहे
या भागांत घेतलेल्या उतान्यांवरून ते मार्ग तीन ठा
तात. फार प्राचीन काळीं विधवा स्त्रिया पुनः लग्न करीत
होत्या. मनूनें ती लग्न करण्याची चाल गौण मानून
विधवांनीं ब्रह्मचर्यानें राहावें ह्मणून सांगितलें. पु
येतां येतां कांहीं धर्मशास्त्रकर्त्यांनीं ब्रह्मचर्य आणि सह
गमन हीं दोनही सांगितलीं, शेवटीं कांहींनीं सहगम
च कायतो विधवेचा धर्म आहे ह्मणून सांगितलें. एवं
या तीन मार्गां खेरीज धर्मशास्त्रांत चवथा कोणताही मार्ग
उक्त नाही.

वर दर्शविल्याप्रमाणें किती एक धर्मशास्त्रकर्त्यांनीं वि
वेला ठार मारण्याचा विचार पतकरिला. परंतु तिचें ड
कें भाडरून, काकणें फोडून, चोळी फाडून, गरसुळी त
डून त्या विचारीचा विचका करण्याचा विचार त्यांस सु
ला नाही हें कांहींसें आश्चर्य मानण्या सारखेंच आहे
४०, ४९ स्मृति मी घेडून पाहिल्या. आणि महाभारत
मायण हीं दोनही बहुतेक चाळून पाहिलीं, परंतु विध
चें वपन ह्मणून प्राचीनग्रंथांत कोठेंही आढळलें नाहीं.
रुपांचेंच वपन और्ध्वदेहिकांत आर्वाचीन काळीं शिरल्य
चें मागल्या भागांत दाखविलें आहे. तेव्हां स्त्रियांचें वप

धर्मशास्त्रांत कोठेही आढळणार नाहीं हें अर्थात् सिद्ध आहे.

विधवांच्या वपनाविषयी दुराग्रहानें तक्रार करणाऱ्या कांहीं लोकांची अशी एक तक्रार माझ्या ऐकण्यांत आहे की, मन्वादीकांनीं विधवांस जें ब्रह्मचर्य सांगितलें आहे, तेंच देण्याकरितां त्यांचें वपन करणें जरूर आहे. परंतु धर्मशास्त्रचें स्वरें तत्व जाणणारा कोणी मनुष्य ही पोरकट तक्रार पुढें आणणार नाहीं अशी मी आशा करितों. पुरुषाचे ब्रह्मचर्यांशीं मौजी नांवाचा एक स्वतंत्र संस्कार होतो, आणि त्या संस्काराचें अंगभूत वपन होतें; तेही वपन शिखा राखून होते. स्त्रियांस मौजीचा संस्कार होत नाही व होण्याचा संभवही नाही; आणि त्यांचे वपनांत शिखातर राहूद्या, शिखेच्या ठिकाणीं एक केश देखील राहूं देत नाहींत. हाछीं चाललेला विधवांच्या वपनाचा प्रकार हाटला ह्मणजे त्या विचारीच्या डोक्याचा गुळ गुळीत नारोशंकरी तांब्या बनला पाहिजे; इतकेंच नव्हें, तर तिनें बांगड्या वगैरे बाह्य स्त्रीचिन्हें टाकून दिली पाहिजेत. आणि काषाय वस्त्र आंगाला गुंडाळलें पाहिजे. याचें नांव ब्रह्मचर्य कीं सन्यास? पण सन्यासाश्रम धर्मशास्त्रकर्त्यांनीं विधवेला सांगितला नाही, आणि तो स्त्रियांनां संभवतही नाही. पण हा सन्यासाश्रम ही पूरा नव्हें; कारण कीं

विधवेला देड नाही, कमंडलु नाही, आणि भिक्षा नाही।
 याप्रमाणें विधवांचें वपन धर्मशास्त्रोक्त नाही। हें सिद्ध
 आहे. आतां कोणत्याही स्त्रियेचें वपन सर्वथा करून ये
 याविषयां धर्मशास्त्रप्रमाणें आढळनात तीं खालीं दिलीं
 आहेत. स्त्रियांचा क्षोभ न घेण्याकरितां धर्मशास्त्र कर्त्यांनीं
 त्यांच्या अपराधांला सुद्धां फारच सौम्य शिक्षा ठेविल्या
 आहेत असें मागें पहिल्या भागाचे शेवटीं सांगितलें आहे.
 हा धर्मशास्त्रकर्त्यांचा कल वपनाच्या संबंधांत अत्युत्कृष्ट
 रीतीनें व्यक्त होतो. गोविध करणाऱ्या मनुष्यास गोत्रत
 नांवाचें प्रायश्चित्त धर्मशास्त्र सांगतें. गोत्रत ह्यणजे अप-
 राधानें शिखासहित वपन करून गाईच्या गोळ्यांन रा
 हावें, तेंथेंच निजावें, गाईबरोबर हिंडावें, गोमूत्र प्राशन
 करावें, इत्यादि विधानें आहेत. हाच अपराध एकाद्या
 स्त्रियेनें केला तर धर्मशास्त्रकर्ते काय ह्यणतात तें पाहा—

पराशर- अ० ९

वपनंनैवनारीणां नानुव्रज्याजपादिकं॥
 नगोष्ठेशयनंतासां नवसीरन्गवाजिनं
 ॥ ५५ ॥ सर्वानेकेशानसमुत्थृत्य छेदये
 दंगुलिद्वयं ॥ सर्वत्रैवांहिनारिणां शिरसो

मुंडनंस्मृतं ॥ ५६ ॥

अर्थ—स्त्रियांना वपन सर्वथा नाही, गाईच्या बरोबर हिंडणे नाही, जपादिक नाही, गोळ्यांत निजणे नाही, आणि गो चमचिं परिधान नाही; सर्वकेश उचलून धरून दोन अंगुळ कापावे. सर्व कामांत स्त्रियांचें मुंडन याचप्रमाणें सांगितलें आहे.

हे दोन श्लोक हातानें लिहिलेल्या एका प्रतीतून घेतले आहेत. मिताक्षरेंतही हे श्लोक याचप्रमाणें अक्षरशः घेतले आहेत. परंतु “ धर्मशास्त्रसंग्रहां ” तील छापी प्रतीत या श्लोकांचें अस्त व्यस्त स्वरूप केलें आहे. तत्रापि तेथेही “ सर्वान्केशान् ” ही अर्थऋचा आहेच, आणि “ नस्त्रियाः केशवपनं ” असेही शब्द त्यांत आहेत.

यमस्मृति-

नस्त्रीणां वपनं कुर्यात् नचसागामनुव्रजे
त् ॥ नचरात्रौ वसेद्गोष्ठे नकुर्याद्वैदिकीं श्रु-
तिं ॥ ७३ ॥ सर्वान्केशान्समुत्थृत्य छेद-
येदंगुलिद्वयं ॥ एवमेवतुनारीणां शिर-

सोवपनंस्मृतं ॥ ७४ ॥

आपस्तंबस्मृति- अ० १

सर्वान्केशान्समुत्थ छेदयेदंगुलिद्वयम् ॥
एवमेवतुनारीणां शिरसोमुंडनंस्मृतं ॥३४

हाच श्लोक हारीत स्मृतींतही आहे. वृद्ध हारीत मात्र “ अंगुलिद्वय ” याचे ठिकाणी “ अंगुलित्रय ” अशब्द आहे.

ही वचने गोवध प्रकरणांतली आहेत स्वरी. पण “ नैव ”, “ सर्वत्र ” अशा जोराच्या शब्दांनी स्त्रिया वपन कोणत्याही संबधाने कधीच होऊनये असे पराशरदिकांनी स्पष्ट सांगितले आहे; तेव्हां विधवांचे वपन शास्त्रविरुद्ध ठरते.

याशिवाय खुद्द विधवांच्याच संबधाने कांहीं स्मृतिव्यानीं सहगमन प्रकरणी जें लिहिले आहे त्यावरून विधवांचे वपन त्यांच्या गावीही नव्हते, असे प्रत्यक्ष दिसते. कसे पाहा—

वृद्धहारीत- अ० ८

गर्भिणीनानुगतव्या स्मृतंभर्तारमव्यया

॥ ब्रह्मचर्यव्रतंकुर्याद्वावज्जीवमतंद्रि-
 ता ॥ १९६ ॥ केशरंजनतांबूल गंधपु-
 ष्पादिसेवनं ॥ भूषितरंगवस्त्रं च कांस्य
 पात्रे च भोजनं ॥ १९७ ॥ द्विवारभोजनं
 चाक्ष्णो रंजनं वर्जयेत्सदा ॥ स्नात्वा शु-
 क्रांबरधरा जितक्रोधाजितेंद्रिया ॥ १९८
 नकल्क(?) कुहकासाध्वी तंद्रालस्यवि-
 वर्जिता ॥ सुनिर्मला शुभाचारा नित्यं
 संपूजयेद्दरिं ॥ १९९ ॥ क्षितिशार्थी भवे
 द्रात्रौ शुचौ देशे कुशोत्तरे ॥ ध्यानयोगप-
 रानित्यं सतांसंगे व्यवस्थिता ॥ २०० ॥
 तपश्चरणसंयुक्ता यावज्जीवं समाचरेत् ॥

अर्थ—गर्भिणी स्त्रियेने मृत पती बरोबर सहगमन करूं
 नये, जीव आहे तो पर्यंत निरालस्याने ब्रह्मचर्य व्रत करावे;
 मशाला अलंकार घालून घेत, तांबूल खाऊन घेत, गंध व पुष्पे
 गांचे सेवन करून घेत, अलंकार घालून घेत, रंगीत वस्त्र
 ने सेवन घेत, कांशाच्या पात्रांत भोजन करून घेत, दोन वेळां

जे वृंनये, आणि डोळ्यांत काजळ घालूनये. तिनै
 करून शुभ्र वस्त्र धारण करून, जितक्रोध, जिते
 तंद्रा व आलस्य यांहीं करून वर्जित, निर्मल व सदा
 संपन्न होऊन हरीची पूजा करावी. स्वच्छ ठिकाणी
 हांतरून रात्री निजावें, निरंतर परमेश्वराचें ध्यान
 रीत असावें, संज्जनांचा सहवास करावा, याप्रमाणें
 श्रयेंने युक्त होऊन यावज्जीव सदाचरण करावें.

“ केशाला अलंकार घालूनयेत, ” “ रंगीत वस्त्र
 नये, ” आणि शुभ्र वस्त्र नेसावें ” हीं तीन वाक्ये वाच
 पुढें ठेवण्याकरितां हें मोठें अवतरण मुद्दाम घेतलें आ
 आतां विधवेने केशवपन करावें कीं न करावें याविष
 कांहीं संशय राहिला काय? तिनै तामडें वस्त्र नेसणें
 शास्त्र आहे काय? एकंदरीत मन्वादिकांनीं विधवेला
 ब्रह्मचर्याचरण सांगितलें आहे, तें या अवतरणांत
 मंत दिसत नाहीं काय? ही ब्रह्मचर्या कोठें, सांप्रतच्या
 वांची नष्टचर्या कोठें?

गार्भिणी स्त्रियेनें सहगमन न करण्याच्या संबंधानें
 हस्पाति स्मृतीतही वरील अवतरणाप्रमाणेंच लेख
 ल्याबद्दल कोलब्रुक साहेबांनीं विधवाविषयीं लिहिलें
 निबंधांत लिहिलें आहे. (त्यांचे स्फुट निबंध भा
 पृष्ठ ११९ पाहा) माझ्या जवळ बृहस्पति स्मृतीच्या

प्रती आहेत. त्या दोनही एकच असून त्यांत फक्त नानाप्रकारचीं दाने व त्यांचे फल, याविषयीं मात्र सांगितले आहे. यावरून बृहस्पति स्मृति दोन आहेत असें दिसते.

वर घेतलेल्या अवतरणास अनुसरून प्राचीन काळच्या विधवा सकेशाच राहात होत्या. याविषयीं साहाभारतांत उदाहरणें आढळतात. तीं अशीं—

आश्रमासिपर्व- अ०२२

अहोमेतृदयंतृष्टं भवतोगमनंप्रति ॥

नाहित्वांगौरवेणाह मशकं वक्तुमंजसा ॥

दिष्ट्याद्रक्ष्यामितांकुंतीं वर्तयंतीं तपस्वि

नीं ॥ जटिलांतापसींवृद्धां कुशकाशप

रिच्छदां ॥

अर्थ—(धृतराष्ट्र, गांधारी व कुंती आरण्यास गेल्या वर कांहीं काळानंतर त्यांस पाहाण्याकरितां निघण्याची तयारी धर्मराज करूं लागला तेव्हां सहदेव त्यास हाणतो). तूं आतां निघतोस यावरून माझे मन संतुष्ट झाले आहे. तुझ्या गौरवामुळे उघडपणें सांगणें माझ्यानें

झालें नाहीं. जटा धारण करून दर्भ वगैरे तृणांच्या आवरणानिशीं तपश्चर्या करणाऱ्या त्या वृद्ध कुंतीला पाहाण्याची माझी फार इच्छा झाली आहे.

धर्मराज दुर्योधनादि कौरवांच्या स्त्रिया व इतर परि वारा सहित आरण्यांत धृतराष्ट्राकडे गेला तेव्हां जमले त्या ऋषिमंडळास धर्मराजाच्या कुटुंबाच्या मनुष्यांची ओळख करून देताना दुर्योधनादिकांच्या स्त्रियांचें वर्णन संजय याप्रमाणें करितो.

आश्रमासिपर्व. अ० २५

एतास्तुत्तीमंतशिरोरुहायाः शुक्लोत्तरीया
नरराजपत्न्यः ॥ राज्ञोस्यवृद्धस्यपरंशता
ख्याः स्नुषानृवीराहतपुत्रनाथाः ॥

अर्थ—ज्यांच्या केशांत भांग मात्र दिसत आहे (ह्या णजे अलंकार कांहीं नाहींत) व ज्यांचें उत्तरीय वस्त्र शुभ्र आहे, त्या त्या वृद्ध राजाच्या शंभर मुला ज्यांचे पति व पुत्र वीरांनी मारिले त्या होत.

हेंच काय तें स्त्रियांचें स्वयं ब्रह्मचर्य स्वरूप आहे. हें वर्णन क्षत्रिय स्त्रियांचें आहे स्वयं, परंतु या वर्णनास रक्षशः जुळणारे वृद्धहारितांतील ब्रह्मचर्य विवरण ब्राह्म

स्त्रियां करितांच आहे.

याप्रमाणें विधवा स्त्रियांस सहगमन किंवा ब्रह्मचर्य हे दोन मार्ग निर्विवाद ठरले; आणि अर्धमर्त्य सन्वासा श्रमास जुळणारें काषायवस्त्र सहित वपन स्मृति शास्त्रात कोठेही उक्त नाही. आतां शालिवाहन शकाच्या ११ व्या शतका पर्यंत सहगमन व ब्रह्मचर्य हे दोनच मार्ग चालू होते; आणि वपनाची वार्ताही कोठे नव्हती याविषयी विज्ञानेश्वराचा लेख साक्ष देत आहे. तो ग्रंथकर्ता आचाराध्यायाच्या ८६व्या " पितृ मातृ " इत्यादि श्लोकाच्या टीकेत (ह्यणजे मिताक्षरेंत) याप्रमाणें लिहितो—

किं च " भर्त्रा विना " भर्तृरहिता पि
त्रादिरहिता नस्यात् । यस्मात्तद्रहिता
" गर्हणीया " निंद्या भवेत् । एतच्च
ब्रह्मचर्यपक्षे । भर्तरि प्रेते ब्रह्मचर्यं तद
न्वारोहणं वेति विष्णुस्मरणात् । अ
न्वारोहणे महाभ्युदयः । इत्यादि.

अर्थ—पतिरहित स्त्रीने पित्रादिकांस सोडून राहूनये; तशी राहिली तर निदास्पद होईल ह्यणून. (येथपर्यंत

मूळ श्लोकाची टीका झाली. पुढचा ग्रंथकर्त्या अजिप्राय)
पति मृत झाला असतां ब्रह्मचर्य किंवा सहगमन ह्यापुन
विष्णुस्मृतीत सांगितले आहे; तेव्हां हे विधान ब्रह्मचर्य
पक्षां समजावें. सहगमनानें मोठाच अभ्युदय होतो. (पुढें
सहगमनाविषयां सगळा शास्त्रार्थ लिहिला आहे.)

याप्रमाणें विष्णुस्मृतीत जे दोन मार्ग विधवांस सांगितले
आहेत तेच विज्ञानेश्वरानें मान्य केले आहेत. त्यांशिवाय
तिसऱ्या कोणत्याही मार्गाची वार्ता तो काढीत नाही.

याशिवाय मार्ग १३व्या पृष्ठावर और्ध्वदेहिक संबंधी
वपन प्रकरणीं मिताक्षरेंतून जो उतारा घेतला आहे त्याच्या
पुढें लगतच विज्ञानेश्वर याप्रमाणें लिहितो —

वपनं च केषामित्याशंकायामापस्तंबेनो
क्तं । अनुभाविनां च परिवापनमिति ।
अयमर्थः । श्रावं दुःखमनुभवंतत्यनु
भाविनः सर्पिंडाः । तेषां चाविशेषेण व
पनमुत्ताल्पवयसामित्यपेक्षायामिदमेवो
पतिष्ठते अनुभाविनां परिवापनमिति ।
अनु पश्चाद्भवतीत्यनुभाविनोल्पवयसस्ते

षां वपनमिति । अनुभाविनः पुत्रा इति
 केचिन्मन्येते । गंगायांभास्करक्षेत्रे माता
 चित्रोगुरौर्मृतौ ॥ आधानकालेसोमेच व
 पनंसप्तसुस्मृतमिति नियमदर्शनात् ॥

या अवतरणांत विग्रह व शब्दांची व्युत्पत्ति असल्या
 मुळे पदशः अर्थ लिहितां येत नाहीं. तात्पर्य असे आहे.
 वपन क्रोणाचें ह्यणून शंका अली असतां “ अनुभाविनांच
 परिवापनं ” ह्यणून आपस्तंब सांगतो. “ अनुभाविनां ”
 हें पद दोन वेळां ठेवून घेऊन एकदां “ दुःखानुभव कर-
 णान्यास ” असा व दुसऱ्याने “ नंतर उत्पन्न झालेल्यां
 स ” असा अर्थ करावा. ह्यणजे एकंदर सूत्राचा अर्थ
 असा होतो—मृत मनुष्याचें दुःख भोगणाऱ्या नंतर उ-
 त्पन्न झालेल्या सपिंडांस वपन—अनुभावी ह्यणजे पुत्र
 असें कांहीं ग्रंथकर्ते ह्यणतात; कारण कीं, गंगेत, भास्कर
 क्षेत्री, माता पितर व गुरु यांच्या मरणकाळीं, आधान
 काळीं, सोमयागी, या सप्त प्रसंगी वपन करावें असा
 नियम आहे.

या अवतरणावरून मृत मनुष्याच्या पत्नीनें और्ध्व
 दोहिकांग मृत वपन करावें हें विज्ञानेश्वराच्या स्वप्नीही

नव्हते हैं स्पष्ट आहे. विज्ञानेश्वर शालिवाहनाच्या ११ व्या शतकाच्या आरंभी होता हे मागे सांगितले आहे.

याच्याही आलीकडे माधवाचार्य ह्यणजे विद्यारण्य स्वामी यांनी पराशर स्मृतीवर टीका लिहिली आहे. विद्यारण्य स्वामींच्या सहायाने विजयनगरची गादी बुक्क राजाने स्थापिली, हे इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. आणि या स्वामींनी आपल्या प्रत्येक ग्रंथाच्या मंगलाचरण श्लोकांत बुक्क राजाचे नांव लिहून ठेविले आहे. विजयनगरचे राज्य शालिवाहन शंकाच्या १२५७ च्या सुमारास सुरू झाले हे निर्विवाद सिद्ध आहे.

पराशराच्या चतुर्थाध्यायातील २६व्या " मृतेभर्तरि " इ० (६७ वे पृष्ठ पाहा) श्लोकाच्या टीकेत माधवाचार्य या प्रमाणे लिहिताना—

पुनरुद्वाहमकृत्वा ब्रह्मचर्यव्रतानुष्ठाने
श्रेयोऽतिशयं दर्शयति । मृतेभर्तरोति ।
चतुर्थपादेन स्मृत्यंतरप्रसिद्धब्रह्मचारि
गतिर्दृष्टांतिता । सा च मनुनादर्शिता ।
" अनेकानि " इ० । उक्ताद्ब्रह्मचर्याद
प्यधिकं फलमनुगमने दर्शयति । तिस्रः

कोटय इति ॥

अर्थ—पुनर्विवाह न करितां ब्रह्मचर्य व्रत केल्यांत “ मृतभर्तारि ” इत्यादि श्लोकांत आतिशय श्रेय दाखवितां. चवथ्या चरणांत स्मृत्यंतरीं प्रसिद्ध असलेल्या ब्रह्मचाऱ्यांचें उदाहरण दिलें आहे. ते उदाहरण मनूनें सांगितलें आहे. (६९व्या पृष्ठावरील “ अनेकानि ” इ० श्लोक पाहा). या प्रमाणें सांगितलेल्या ब्रह्मचर्यांहूनही सहगमनांत अधिक फल दाखवितां. “ तिस्र ” इ०

यावरून विज्ञानेश्वराप्रमाणें माधवाचार्यही विधवेला ब्रह्मचर्य आणि सहगमन हे दोनच मार्ग ओळखतात असें स्पष्ट होतें. तिसरा वपनाचा मार्ग त्यांसही माहीत नाही.

तिसऱ्या अध्यायाच्या शेवटीं और्ध्वदेहिक संबंधीं कर्म विस्तारपूर्वक आचार्य सांगतात. त्यांत वपनाविषयीं ते या प्रमाणें लिहितात—

वपनं दशमेहनि कार्यं। तदाह देवलः।
 “ दशमेहनि संप्राप्ते ” इ०। स्मृत्यंतरे
 तु एकादशाहाद्वर्वागनियमेन वपनं का
 यमित्युक्तं। “ द्वितीयेहनि ” इ०। प्र
 दानमेकादशाहिकं श्राद्धं। + + + + व

पनंच पुत्राणां कनिष्ठभ्रातृणां च । तथा
चापस्तंबः । अनुभाविनां च परिवाप
नं । अनुपश्चाद्भवति जायंत इति व्युत्प
त्य पुत्राः कनिष्ठभ्रातरश्च । अथवा अ
नुभाविन इति पुत्रा एव निर्दिश्यंते ।
“ गंगार्यां भास्कर ” इ० । अत्र माता
पित्रोर्मृताविति विशेषोपादानात् ।

अर्थ—वपन दाहाव्या दिवशीं करावें. याविषयीं देवल
अर्चे सांगतो. (दशमेहनि इ० १३व्या पृष्ठावरील श्लोक
पाहा) दुसऱ्या एका स्मृतीत तर ११व्या दिवसापूर्वी पा
हिजे तेव्हां वपन करावें ह्मणून सांगितले आहे. (द्वितीयें
हनि इ० सदरहू पृष्ठावरील श्लोक पाहा). प्रदान ह्मणजे
अकराव्या दिवशीं होणारे श्राद्ध होय. (पुढें ११व्या
दिवसापूर्वी वपन पाहिजे तेव्हां करावें याविषयीं आणखी
एक प्रमाण दिले आहे.) वपन पुत्रांचें आणि कनिष्ठ
बंधूंचें समजावें. याविषयीं आपस्तंब मूत्र “ अनुभाविनां ”
इ० (८२ वें पुष्ठ पाहा). मागाहून झाले ते अनुभावी
ह्मणजे पुत्र व कनिष्ठ बंधू समजावें. अथवा अनुभावी

ह्यणजे फक्त पुत्रच दर्शविले जातात. कारण कीं " गंगा यां " इ० (८२ वें पृष्ठ पाहा) श्लोकांत माता पित्यांच्या मरणकार्त्ती ह्यणून विशेषकरून सांगितले आहे.

हा लेख थेट विज्ञानेश्वराप्रमाणेच आहे, तेव्हां और्ध्वदेहिकांत विधवांचे वपन माधवाचार्यांच्याही मत्तेंगृहीत नाहीं हें उघड आहे. इतकेंच नाही, तर और्ध्वदेहिकासंदधी वपन फक्त पुत्रालाच (पुत्रा एव) आहे असें आचार्य यांनीं आपलें मत्त स्पष्ट लिहिलें आहे.

परंतु काळ लोटत चालला तसा लोकांच्या आचरणांत फरक पडत चालला असावा; आणि त्या आचरणास अनुसरून माधवाचार्यासारख्या थोर विद्वानांच्या विचारांतही फरक पडला असें दिसते. अनुभावी ह्यणजे फक्त पुत्र ह्यणून विज्ञानेश्वरानें सांगितलें; परंतु आचार्य यांनीं त्यांत बंधूंचाही समावेश होतो असें सुचविलें आहे. याच प्रमाणें और्ध्वदेहिकांत विधवांचे वपन आचार्य यांच्या विचारांत जरी शिरले नाहीं तरी प्रायश्चित्तांगभूत वपन विधवांनीं करावें असें त्यांचें मत होतें. हा अग्निप्राय गोवध प्रकरणीं पराशराच्या ९ व्या अध्यायाचे ९५ व ९६ (७४ वें पृष्ठ पाहा) या श्लोकांच्या टीकेंत त्यांनीं व्यक्त केला आहे. पण या दोन श्लोकांचा पाठ आचार्य यांनीं या प्रमाणें घेतला आहे.

सर्वान्केशान्समुत्थृत्य छेदयेदंगुलिद्वयं ॥
 एवंनारीकुमारीणां शिरसोमुंडनस्मृतं ॥
 नस्त्रियाः केशवपनं नदूरेणयनासनं ॥
 नचगोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवागा अनुव्रजे
 त् ॥ इ०

हाच पाठ " धर्मशास्त्र संग्रह " नाचच्या पुस्तकांतर्ह आहे. या पाठांत विज्ञानेश्वरानें घेतलेल्या (७४व्या पृष्ठा वरील) पाठाहून भिन्न शब्द पुष्कळ आहेत. कुमारी हा शब्द त्या जुन्या पाठांत मुदली नार्हीं; आणि जुन्या पाठातील ' नैव, ' ' सर्वत्रैवं ' हे जोरदार शब्द या पाठांत गाळून टाकिले आहेत. यावरून विज्ञानेश्वराच्या आलीकडील स्वठपटी धर्मशास्त्रांचें दुष्कृत्य चांगलें प्रकट होतें अस्तु या श्लोकाच्या टीकेत आचार्य याप्रमाणें लिहितात—

नारीग्रहणेनैवकुमारीणामपि ग्रहणेसिद्धे
 पृथगुपादानं विधवास्तु वपनांगीकारद्यो
 तनार्थे । नात्र नारीशब्दः स्त्रीमात्रवा
 चीकिंतु सभर्तृक स्त्रीवाची । कुमार्यस्तु

विवाहरहिताः । तथा च सभर्तृणां वि
 वाहरहितानां चैतदुक्तं भवेत् । ततो वि
 धवानां सर्वथा मौंड्यमंगीकृतं भवति ।
 पूर्वोक्तेषु व्रतांगेषु कानिचिदंगानि स्त्री
 णामपवदति । “ नस्त्रियाइति ” न
 स्त्रियाः केशवपनं शिरसो मुंडनमित्यन
 यो नान्योन्यविरोधः शंकनीयः । निषे
 धस्य कृत्स्नमौंड्यविषयत्वात् । केशाग्र
 कर्तनमेव मुंडनपूर्वाविहितं । अतो न वि
 रोधः ।

अर्थ—नारी या शब्दांतच कुमारीही येत असून कुमारी शब्द
 वेगळा घेतला यावरून विधवांना वपनाचा अंगीकार केला
 आहे हे सूचवितो. येथे नारीशब्द स्त्री जाति मात्र वाचक न
 व्हे, तर सभर्तृका स्त्री वाचक आहे. कुमारी ह्यणजे विवाहर
 हित समजाव्या. ह्यणून सभर्तृका स्त्री व विवाहरहित स्त्री
 यांसच ' सर्वान्केशान्समुत्पृश्य ' इ० नियम लागतो. तेथे
 करून विधवांना समूळ मुंडन अंगीकार केल्या सारिखे
 होते. आतां पूर्वी नान्योन्य सांगितली त्या पैकीं काहीं

आंगांचा अपवाद स्त्रियांस सांगतो, ' नस्त्रिया ' इ०. यांस केशवपन नाही ह्याणून येथे सांगितले यांत व म काचें मुंडन मागल्या श्लोकांत जें सांगितलें त्यांत परस्त्र विरोधाची शंका घेऊनये. कारण कीं या श्लोकांतील विषय सर्वांगाच्या मुंडनाविषयी आहे. मागल्या श्लोकांत केशव कापणें हेंच मुंडन सांगितलें आहे. (मार्गे वे वेगळ्या प्रकारच्या गोवधाला आंगावरील रोमांचें वपन श्मश्रुसहित रोमवपन, शेंडी सोडून बाकी सर्व वपन शेंडीसहित सर्वांग वपन, असें चार प्रकारचें प्रायशः सांगितलें आहे.)

पाहा, कसें खेळतां खेळतां वपन विधवेच्या मस्तक वर येवून वसलें ! आचार्यस्वामी यानीं काहीं प्रमाण वा आधार याची वाट न पाहातां केवळ आपल्या कथें बुद्धिप्रभावाच्या जोरानेंच हा शास्त्रार्थ ठरविला ही काय शिरजोरपणा असा आहे. " महाजनोधनमा संपन्था " ही ह्याण खोटी नाही. तत्रापि पूर्वीचा पाठ बदलल्याचा आरोप खुद्द आचार्य यांवर मांडून सहसा आणवत नाही. अशा थोर लोकांच्या हातून प्रकारचीं कर्मे होवूं शकतील ह्याणून कल्पना करणें त्यांच्या उद्देशांत काहीं समजसपणा शोधणें ह्या सधुक्तिक दिसतें. आतां सद्यः तीर्थी व क्षेत्री वि

पर राहूच्या, तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडील सधवामुडां समूह
 काठून टाकीत असतात हे मागे सांगितले आहे.
 राज्या हजामतीने गुळगुळीत झालेल्या टकल्याला तेला
 ने चकाकी आणून, तोंडाला हळद फांसून कुंकवाचा
 पट्टा ओढून, आंगभर दागीने चढवून, कांहीं एक क्षति
 न वाळगनां बंधक जनसमूहांत हिंडत असणाऱ्या अ
 वदसा क्षेत्रस्थानों पाहून उत्तरेकडून आलेला मनुष्य
 चकित होतो, आणि मूर्तिमंत कृत्याच आपण पाहतों
 कीं काय असा त्याला भ्रम पडतो. सारांश, ही चाल
 विद्यारण्य स्वामीच्या वेळीं निदान विधवांपुरती तरी चा
 लू झाली आसावी असें ह्यणण्यास आधार आहे. तेव्हां
 वेहिवाटीत असलेल्या चालीला धर्मशास्त्राची मंजूरी दे
 ण्याकरितां सदरहू दोन श्लोक आपणापुढें ज्या स्वरू
 पानें आले त्यांतूनच स्वामींनीं ओढून ताणून कसा तरी
 रस्ता काढला असें दिसते. पाठ त्यांनींच खुद्द बदलला अ
 सता तर पाहून सुबक रीतीने आपला इच्छित अर्थ स
 रळ मार्गानें निघण्यासारखा फेर फार त्यांनीं स्वचित के
 ला असता. सारांश, असल्या अप्रयोजक चाली जे लो
 क हळू हळू युक्तीनें स्वहितसाधनासाठीं प्रचारांत आणि
 तात तच उताविळे धर्मशास्त्री धर्मशास्त्रग्रंथांतही फेरफा
 र करितात असें मानणें विशेष सयुक्तिक आहे.

सदरहू दोन श्लोक विज्ञानेश्वरानें घेतले असूनही
 यवांनां त्यांतून वेगळें काढण्याचा विचार त्यांच्या
 आला नाही, यावरून त्यांच्या वेळेस प्रायश्चित्त क
 सुद्धां विधवांचें वपन माहीत नव्हतें असें सरळ अ
 निघतें.

माधवाचार्यांच्या नंतर सुद्धां निदान शंभर वर्षां
 और्ध्वदेहिकांत विधवांचें वपन शिरलें नव्हतें यावि
 जरूर पडल्यास प्रमाण दाखवितां येईल. परंतु तु
 वाटेस जात नाही.

मागल्या शतकांत, ह्यणजे सुमारे १००, १२५ वर्षां
 विधवांचें वपन केवळ त्यांच्या इच्छेवर अवलंबून
 आणि थोर कुळांतल्या विधवा आमरणांत केश रा
 होत्या याविषयी एक उत्कृष्ट दाखल्याचें पत्र ता
 आगष्ट्या ज्ञानप्रकाशांत प्रसिद्ध झालें पुष्कळां
 चलें असेल. त्यांतील मुख्यभाग खाली देतां.—

“ केशवपना संबंधानें एकदां गोष्टी बोलत
 ब्रह्मलोकवासी सन्यासस्थ गृहस्थ रा० बाबा पेंडते
 आह्मांस असें सांगितलें कीं त्यावेळीं वालविधवांचें
 ऋतुस्नान झाल्यावर त्यांच्या विचारानें फक्त हो
 व त्यांचा विचार (संमति) नसल्यास होत नसे, इ
 नाही, पोक्त स्त्रियाही कधीं कधीं तशाच राहता

कोणास खरें वाटणार नाही, पण ते वेळची स्थिति
होती. वरील ठळक उदाहरणाप्रमाणे पुढील दोन
उदाहरणे वरील गोष्टीचा निर्णय करण्यास चांगली साधनी
होतील. ”

“ शौर्यशाली रणधुरंधर सदाशिव भावू (पेशवे)
ची पत्नी सती पार्वतीबाई ही आमरणांत सकेशा राहि
+ + + जो खाल्या परचे वासे मोजणाऱ्या चांडा
सुमेरशिमाच्या हातून आहुती पडला त्या नारायणराव
हवांच्या पत्नीचे दुसरे उदाहरण आहे. ती ही आम
त सकेशा राहिली. ह्या गेल्या शतकातील धार्मिक
काळातील कोकणस्थ ब्राह्मणांतील प्रधानपंतांच्या शुद्ध
काळातील खुद्दांच्या स्त्रियांची उदाहरणे पाहून त्याबद्द
वाचक विचार करितील काय? पण विशेषतः स्त्रीवा
क विचार करितील तर फार बरे. ”

—*—

भाग. ४

विधवा वपनाला आंधळीं लंगडीं प्रमाणें.

याप्रमाणें विधवा वपनाविषयी धर्मशास्त्र तर कानांवर

हात ठोवितें. देशांत याचा प्रचार कोठपर्यंत आहे, याच शोध केला असता आसेतुहिमालय याची दहिवाट एक सारखी, चालू असल्याचेंही आढळत नाही. नर्मदेच्या उत्तरेस क्षौर केलेली विधवा क्वचितच पाहाण्यांत येते. विंध्याद्रीच्या उत्तरेस तर या दुराचाराची वार्ताही बहुधा नाही. बंगाल देशचा राहाणारा एक ब्राह्मण जातीचा गृहस्थ हालीं धारवाडास नौकरीवर आहे. तो सांगत को, क्षौर केलेल्या विधवा दक्षिण देशच्या मात्र आपण पाहिल्या आहेत, आणि उत्तर देशी ही चाल कोठेही नाही. थोड्या दिवसांपूर्वी टैम्स आफ् इंडिया पत्रांत याच अर्थानें एक इंग्रजी पत्र उत्तर देशच्या एका गृहस्थांत लिहिलेलें प्रसिद्ध झालें होतें; तें पुष्कळ लोकांना वाचत असले. तेव्हां या दक्षिण देशांच ही चाल कोठून आली आणि हिला आधार काय?

और्ध्वदेहिक कर्मांमध्ये क्षौराचा प्रवेश बहुधा बौद्ध धर्मांतून झाला असावा अशाविषयी मागें दुसऱ्या भागांत शेवटीं कारण दाखविलें आहे. पुरुषांचें वपन बौद्ध धर्मांतून आलेलें खरें असल्यास स्त्रियांचेंही निकडूनच आणत असें सहज ह्याणतां येईल. अशोकाच्या वेळेपासून ह्याणत स्त्रिंती शकापूर्वी सु० २९० वर्षांपासून, बौद्ध धर्मापेक्षा काची (भिक्षुची) संख्या वाढू लागली, व जागो जा

त्यांचे मठ होऊं लागले. भिक्षु या शब्दावरूनच हे धर्मोपदेशक सन्याशांप्रमाणें, ह्यणजे डोक्यावर एकही केश न राहूं देतां वपन करून काषायवस्त्र धारण करून, राहात होते असें स्पष्ट होतें. त्या धर्माच्या आरंभापासूनच पुरुषांप्रमाणें सर्व जातीच्या स्त्रियांस विद्याभ्यासाची मोकळीक मिळून जागोजाग त्यांच्या शाळाही झाल्या. या वेळचा विद्याभ्यास ह्यणजे धर्म व नीति यांच्या त त्यांचा अभ्यास होय. हीं तत्वे स्त्रियांस समजूं लागलीं तशा त्या त्यांचा उपभोग करण्याची इच्छा करूं लागल्या; ह्यणजे स्वतः धर्माचरण करून लोकांस धर्मोपदेश करणें त्यांस आवडूं लागलें, आणि भिक्षुची स्वतंत्रता व यांची प्रतिष्ठा आपणही मिळववी असें त्यांस वाटूं लागलें. मग अर्थात् भिक्षुंप्रमाणें भिक्षुकीची संख्याही दिवसें दिवस वाढूं लागली. ह्या भिक्षुकीही भिक्षुंप्रमाणें सन्यासिनी बनत होत्या हें उघड आहे. पुढें येतां येतां भिक्षुंच्या मठांस जोडूनच भिक्षुकीचंही मठ होऊं लागले. यामुळें भिक्षु व भिक्षुकी यांच्या मध्ये शरीर धर्मास अनुसरून दुराचरणाची प्रवृत्ति झाली. हा दुराचारच बहुतेक अशीं बौद्ध धर्माच्या व्हासाला कारण झाला असें जुन्या धर्माभिमानी लोकांच्या तोंडांतून कधीं कधीं ऐकण्यांत येत आहे. ब्रह्मदेशांत भिक्षुकी आजच्या घटकस आहेत

ध त्या क्षीर करितात.

याप्रमाणे स्त्रियांच्या क्षीराचा प्रसार बौद्ध धर्मात फार झाला इतकंच मला येथे सांगणे आहे. तत्रापि ही चाल पूर्वी अगदी नव्हती असे नाही. प्रव्रजिता ह्यणजे सत्या सिनीशीं एकांतीं भाषण करणारास अल्प दंड करावा ह्यणुन मनुने सांगितले आहे (अ० ८ श्लो. ३६३); व महाभारत, अनुशासनपर्व, अध्याय १२३ यांत शंडिली नांवाची स्त्री आपण स्वर्गी कशी आली हें सांगताना, “ मी काषायवस्त्र धारण करून, वल्कल धारण करून, मुंडन करून, किंवा जटा वाढवून देवत्व पावल्यां * नाही ” असें ह्यणते. यावरून बौद्धधर्मा पूर्वीही असंमत मार्गांनीं धर्माचरण करणाऱ्या स्त्रिया बौद्ध भिक्षुकी प्रमाणेंच मुंडन करून शाटी नेसत होत्या असें समजते. तेव्हां मी असें ह्यणतोकीं फार प्राचीन काळापासून सनातन बौद्धधर्माचे ठरीवधर्मशास्त्रोक्त मार्ग सोडून आढमार्गांनीं स्वैरिणीप्रमाणे धर्माचरणास लागलेल्या स्त्रियांचा किंत्ता बौद्धभिक्षुकीनां घेतला, आणि त्या भिक्षुकीच्या वेषाचाच दुसरा अवतार सा प्रतकाळच्या विधवांच्या वेषाच्या रूपानें आमच्या दृष्टी

* नाहं काषायवसना नापि वल्कलधारिणी । नचमुंडाच जटिली भूत्वा देवत्वमागता.

स पडत आहे. असें नसलेतर विधवांच्या मुंडनावरोबर च कापायवस्त्र त्यांच्या बोकाडीं कां वसतें, चोळी कां नार्हीशी होते, बांगड्या कां तुटून पडतात, गरसुळी कां रुसते, आणि कुंकु कां पळतें यांचें कारण कोण सांगू शके ल बरें? या प्रत्येकाला धर्मशास्त्राधार मिळेलकाय?*

आतां बौद्धधर्म उत्तर देशीं जन्मला असून विधवांचें मुंडन दक्षिण देशीं मात्र आहे, या गोष्टीला माझी वरील कल्पना विरुद्ध दिसण्या सारिखी आहे. परंतु स्वरे पाहिलें तर यांत विरोध कांहीच नार्हीं; इतकेंच नव्हे, तर वस्तु स्थिति असावी तशीच ही गोष्ट आहे. बौद्धधर्म शालिवाहन शकाच्या आरंभी, किंबहुना त्याहूनही पूर्वी दक्षिण देशीं आला असें कदंबवंशीं राजांच्या लेंखां वरून स्पष्ट होतें; आणि ज्या काळीं त्या धर्माचें नांव सुद्धां उत्तर देशीं विसरून गेलें होतें त्या काळीं, ह्यणजे शालिवाहनाच्या ८व्या ९व्या शतकापर्यंत, तो दक्षिण

* नार्हीं. हे सर्व आचार आहेत असें नारायणभट्टीकार सांगतो—“ कंचुक मांगल्य कंकणादिकं तत्रविमोचयेदि त्याचारात् ” (अंत्येष्टि)

१ यांनीं बनवासी (पूर्वाची जयंती) शहरीं फार दि वस साम्राज्यपद भोगिलें.

देशी वन्याच जोरानें नांदत होता. याशिवाय संकृत विद्येचा प्रसार उत्तर देशापेशां दक्षिण देशी जास्त दिवस चालू होता त्यामुळे धर्माचरणांत फेरफार करणारे शंकराचार्य प्रभृति बरे वाईट स्वधर्माभिमानी लोक अर्वाचनि काळीं विशेषें करून दक्षिणेतच उदयास आले. या मुळे विद्यवांता सांप्रतचा नवा पोभाव दक्षिण देशीच मूलतः मिळाला असावा असें दिसते. संकृत भाषा उत्तरेकडूनच दक्षिणेत आली. परंतु हाछीं द्रविड देशांत त्या भाषेचा प्रचार आहे तितका उत्तर देशी कोठेही नाही.

आतां धर्माचरणाचें जें माहेर घर, स्मृति अथवा खरें धर्मशास्त्र, त्यांत तर विधवा वपनाला कांहीं आधार नाही हें मागल्या भागांत सविस्तर सांगितलें आहे. तथापि सांप्रतकाळचे धर्मशास्त्री इतर बहुतेक आचरणाला कांहींना कांहींतरी आधार जसा दाखवीत असतात, तसाच विधवा वपनालाही गृह्य सूत्रें व पुराणें यांतून ओढून ताणून आणिलेले कसे वसे तरी आधार व कृतक स्मृतिप्रमाणें दाखवितात परंतु सूत्रें व पुराणें हें धर्माचरण विधायक ग्रंथ नव्हेत. सूत्रें ह्यणजे ज्यांस इंद्रजाति 'एग्लविपूटिव रूलस्' (काम चालविण्याचे नियम) ह्यणतात तशासारिखे ग्रंथ आहेत. कोणत्याही धर्मक

त्याची योजना करण्याचें काम सूत्रांचें बहुधा नाहीं; तें काम श्रुतीचें किंवा स्मृतीचें आहे. श्रुतींत किंवा स्मृतींत सांगितलेलें कर्म कसें करावें याचा तपशील सांगण्याचा गुह्य सूत्रांचा मुख्य उद्देश असतो. पुराणांचा तर धर्मशास्त्राशीं मुळींच संबंध नाहीं. पुराणांचीं पांच लक्षणे अमर सिंह याप्रमाणें सांगतां—१ सृष्टि, २ प्रतिसृष्टि, ३ राजवंश, ४ मन्वंतरे, ५ राजांचें चरित्र * यांत धर्मशास्त्राचा संपर्कही नाहीं. अशीं या दोन ग्रंथांचीं स्वरूपे आहेत, तथापि यांतून जीं प्रमाणें दाखविळीं जातात तीं किती बळकट आहेत तें पाहूं.

तोरो या नांवचा धर्मशास्त्र संग्रहकार आपस्तंब सूत्रांतून वगैरे अशीं प्रमाणें दाखवितो—

तोरोकृत अंतेष्टिपद्धति.

अथ दशाहे वपनप्रकारोक्ताद्योते (?)

आपस्तंबेन ॥

(९) अनुभाविनांच परिवापनं ॥ अनुभा

* सर्गश्चप्रतिसर्गश्च वंशोमन्वंतराणिच । वंश्यानुचरितं चेति पुराणपंचलक्षणं ॥

विनः शावदुःखानुभाविनः । अनंत
रोत्पन्नाः । कनिष्ठाइत्यर्थ इत्यन्ये ।
पुत्राइत्यपरे । आद्ये प्रेतपुत्रादीनां
च वपनप्राप्तिः । द्वितीये जीवत्पितृ
णां पत्न्या अपि । अंत्ये पुत्राणामेव ।

(२) पुत्राः पत्नीचवपनं कुर्यादंतेयथावि
धि । पिंडदानोचितोन्धोपि कुर्यादि
त्थंसमाहितइत्यपराके व्यासवाक्या
त् । + + स्मृतिरत्नाकरग्रंथे ।

(३) मुंडनंप्रेतपत्नीनां दशाहेतुविधीयते ।
दशाहेनैवकुर्वाणा रौरवं नरकं व्रजे
त् । + + केशपाशाद्विदुस्मात्रं गृहेनद्यां
तटाकके । पृथिव्यांपतितंचेत्स्यात्स्वयं
चनरकंव्रजेत् । नागेशभद्विषे आचार्यः

(४) पत्यौर्ध्वदेहिकंकुर्या द्यदिस्यादात्म-
नः सुतः । दशमेवापयेत्पत्नी ह्यन्य

याप्रथमेहनि ॥ आचार्यपदेन शौन
कः आश्वलायनश्च ॥

(५) षडशीत्यां । मृतेपत्वौदशाहेतु यदिप
त्नरिजश्वला । प्रेतकार्यसुतः कुर्यात् स
कलंपोडशादिकं । स्नात्यानारीवतुर्थे
न्हिसवासाजलमाविशेत् । केशान्भंग
लसूत्रंच रुर्गस्थं ऽच्युक्तं त्यजेत् ॥ इ०

(वर १ पासून ९ पर्यंत मी अंक घातले आहेत)
अर्थ—अतीं दाहा दिवसां किंवा दहाव्या दिवशीं
वपन प्रकार आपस्तंबाने या प्रमाणे सांगितला आहे.
(१) “ अनुभाषिनांच परिवापनं ” अनुभाषी ह्मणजे
शवसंबंधी दुःख भोगणारे; मागाहून उत्पन्न झालेले; हा
णजे कनिष्ठ असा अर्थ ह्मणून काहीं लोकांचे ना आहे;
पुत्र ह्मणून दुसरे ह्मणतात. प्रथमार्थी प्रेताच्या पुत्रादि
कांला वपन येते; दुसऱ्या अर्थी जीवत्पितरांस व पत्नी-
सही येते; शेवटच्या अर्थी पुत्रालाच येते. कारण कीं
अपराकं नामक ग्रंथी, (२) शेवटीं विधानपूर्वक पुत्र,
पत्नी व विद्वानाला योग्य असा दुसराही मनुष्य,

यांनी शांतमनानें वपन करावें ह्यापून व्यास वाक्य आहे.
 (पुढच्या दोन ओळींत कांही शास्त्रार्थ लिहिला आहे,
 पण ग्रंथ अशुद्ध आहे) स्मृतिरत्नाकरांत, (३) प्रेताच्या
 पत्नीला दाहा दिवसांत मुंडन सांगितलें आहे. दाहा
 दिवसांत मुंडन न करणारी स्त्री रौरव नरकास जाईल.
 (पुढें दाहा दिवसांत काय काय करून घे तें लिहिलें
 आहे, ग्रंथ स्मृति रत्नाकारच) वेणीतून एक बिंदु घरी,
 नदींत व तटाकीं जमीनीवर पडेल तर ती आपणच नर
 काला जाते. नागेशभट्टीय ग्रंथांत आचार्य यांचें वचन
 असें आहे. (४) आपलाच पुत्र असला तर (?) पती
 चें और्ध्वदेहिक (त्यानें) करावें आणि पत्नीनें दाहाव्या
 दिवशीं क्षौर करावें; नसल्यास पहिल्या दिवशीं, आचार्य
 ह्याणजे शौनक आणि अश्वलायन समजावें. षडशीति
 (८६ श्लोकी) नामक ग्रंथांत (५) पति मेली असतां
 दाहाव्या दिवशीं पत्नी रजश्चला असल्यास पोडशादिक
 सर्व कर्म पुत्रानें करावें. (यांत पत्नीचा काय संबंध ?)
 चवथे दिवशीं स्त्रीनें स्नान करून वस्त्रासहित (!) पाण्यांत
 जावें; (तेथें ?) केश, मंगलसूत्र, कानतिलें आणि
 चोळी सोडावी.

या ग्रंथकत्यानें दाखविलेल्या प्रमाणचा विचार
 करणें आहे.

संस्कार रत्नमाला.

अथ आधिकारि तत्प्रायश्चित्त संगत्या
 और्ध्वदेहिकांग वपन निर्णयः । तच्च
 वपनं द्विविधं कर्मांगं प्रायश्चित्तात्मकं चे
 ति । उभयमपि त्रिविधं मानुषदेवासु
 रभेदात् । तल्लक्षणमथैतन्मनुर्वपत्रे मिथु
 नमपश्यदिति तैत्तरोथरसूतौ ज्ञेयं । अ
 थ वपननिमित्तानि निर्णयसिंधौ “ गं
 नायां ” इ० अत्र मातापितृगुरुग्रहण
 मौर्ध्वदेहिकार्हाणां सुपलक्षणं । ते च ध
 र्मसारे ॥ मातृपितृपितृव्याणां मातुला
 ग्रजयोर्गुरोः । सापत्नजननीस्वामि श्व
 शुराणां मृतौ चरेत् । मातामहस्य वपनं
 पित्रोः स्वस्त्रोश्च चात्मनः । आचार्यस्य स
 पत्न्याश्च भगिन्या गर्भवानपीति (?) ।
 अथ वपनाधिकारिणः । ते च और्ध्वदे

हिकाधिकारिणएव । तत्र शाकलीये ।
 वापयेयुःसुताश्चैव प्रेतस्यप्रथमेहनीति ।
 विशेषानंतरं निर्णयसिंधौ मदनरत्ने गा
 लवीये । प्रथमेहनिकर्तव्यं वपनंचानु
 भाविभिरिति । अनुभाविनः कनिष्ठाइ
 ति विज्ञानेश्वरः । पुत्राइति केचित् ।
 सर्पिंडाइत्यपरे । इदमेवयुक्तं । ज्ञातयो
 र्वयस्कामे वापयेयुश्चतेखिलाः । वि
 हायजीवत्पितृकं सर्पिंडेचमृतेसदेति-
 स्मृतिदर्शनात् । + + + अथदेशः ।
 सच स्मृत्यंतरे । और्ध्वदेहिकसंस्कारो
 यत्रस्यात्तत्रवापनमिति ॥ अथकालः॥
 सच तत्रैव । और्ध्वदेहिककर्तातु वाप
 येःप्रथमेहनीति । कर्तृपदेन सर्वपुत्राः
 प्राप्ताः कर्तृत्वाविशेषादिति । ताथानि
 निर्णयसिंधौ । ' प्रथमे ' इ० । अनुभा

(१०९)

विनः प्रथमादिनासंभवे मिताक्षरायां ।
'द्वितीयेहनि' इ० । इदंपुत्रपत्नीव्य
तिरिक्तानुभाविविषयं । तथास्तु प्रथम
दिनएव । मुख्याधिकारिणो दशमेहन्य
पि वपनमाह व्यासः 'पुत्राःपत्नीच'
इ० । पुत्रवत्याः पत्न्याः विशेषमाहा
चार्यः । 'पत्यौर्ध्वदेहिकं' इ० ।

(अथकालः येथून नागेशभर्तोंतही असाच लेख आहे)

अर्थ—आतां अधिकारी व त्यांचे प्रायश्चित्त यांच्या
अनुषंगाने अधिकाऱ्याला और्ध्वदेहिकांग वपन सांगतो-
वपन दोन प्रकारचे, कर्मांग आणि प्रायश्चित्तात्मक. या
दोहोंतही मानुष, दैव व आसुर, असे तीन भेद आहेत.
त्यांचे लक्षण "अथैतन्मनु" इत्यादि तैत्तिरीय स्मृतींत
पाहावे. वपन निमित्ते निर्णयित धूत याप्रमाणे सांगितली
आहेत— "गंगायां" इ० (८३वे पृष्ठ पाहा). या
श्लोकांत माता पितर व गुरु यांची नावे और्ध्वदेहिकाला
योग्य मनुष्याच्या उपलक्षणार्थ घेतली आहेत. और्ध्वदे
हिकाला योग्य मनुष्य धर्मसार नांवच्या ग्रंथांत याप्रमाणे

सांगितले आहेत—माता, पिता, चुलता, मातुल, वडील
 बंधु, गुरु, सापत्नमाता, धणी सासू, सासरा, मातामह,
 आईवापाच्या बहीणी, आपली बहीण, सावत्रबहीण व
 आचार्य. आतां वपनाधिकारी सांगतो. और्ध्वदेहिक क
 र्ते तेच वपनाधिकारी होत. याविषयी शाकलीय नामक
 ग्रंथांत विशेष सांगितले आहे, ते असे—मृताच्या पुत्रांनी
 पहिल्या दिवशी वपन करावे. निर्णयसिंधु, मदनरत्न
 व गालवाय या ग्रंथांत याहूनही विशेष सांगितले आहे
 ते—अनुभावी असतील त्यांनी पहिल्यादिवशी वपन क
 रावे. अनुभावी ह्यणजे कनिष्ठ असें विज्ञानेश्वर ह्यणतो;
 पुत्र ह्यणून कांणी ह्यणतात; सर्पिंड ह्यणून दुसरे ह्यण
 तात. हेच योग्य आहे; कारण की, सर्पिंडांतला मनुष्य
 मृत झाला असतां जीवत्पितर स्वरीज करून अल्पवयी
 ज्ञाति असतील त्या सर्वांनी वपन करावे ह्यणून एका
 स्मृतींत सांगितले आहे. (पुढें जीवत्पितृकाविषयी एक
 दोन ओळी आहेत.) आतां वपनाची जागा सांगतो.
 जेथें और्ध्वदेहिक संस्कार होतो तेथेंच वपन ह्यणून एका
 स्मृतींत सांगितले आहे. आतां वपनाचा काळ सांगतो.
 और्ध्वदेहिक कर्त्यांनी पहिल्या दिवशी वपन करावे असें
 प्रमाण आहे. कर्ता ह्यणजे सर्व पुत्र समजावे; कारण
 की कर्तृत्व अशक्याच पुत्रला आहे असा तेंम नाही. धा

विषयीं निर्णय सिद्धंत, (अनुभावी इ० वर दिलेलेच प्रमाण). अनुभावीला प्रथम दिनी वपन असंभव असल्यास मिताक्षरेंत सांगितले आहे तें—“ द्वितीयेहानि ” इ० (९४वें पृष्ठ पाहा). हें पुत्र व पत्नी यां खेरीज जे अनुभावी असतील त्यांविषयीं आहे; पुत्र व पत्नी यांचें वपन पहिल्या दिवशींच झाले पाहिजे. (पण पत्नीचें नांव वर कोठेही नाहीं, हें कसे!) मुख्याधिकार्याला दाहाव्या दिवशींही वपन व्यासानें सांगितले आहे, “ पुत्राः पत्नीच ” इ० (१००वें पृष्ठ पाहा). पुत्रवती पत्नी असल्यास तिला आचार्य यांनीं विशेष सांगितले आहे “ पत्यौर्ध्वदेहिकं ” इ० (१००वें पृष्ठ पाहा)

हा ग्रंथकर्ता विधवेच्या वपनाविषयीं अखेरीस दोन प्रमाणे देतो. तीं दोनही तोरीच्या अंतोष्टिपद्धतींत मागें आलीच आहेत. तथापि वपन किती प्रकारांनीं घेतें, और्ध्वदेहिकाधिकारी कोण, व वपनाधिकारी कोण, या गोष्टींचें विवेचन बऱ्याच विस्तारानें व सरळ मार्गानें या ग्रंथांत केले आहे. हाणून इतका मोठा उतारा मुद्दाम घेतला आहे. याशिवाय प्रथम वपनाधिकारी जे सांगितले त्यांत पत्नीचें नांव नसतां अखेरीस वपनाचा काळ सांगतानां तिला वपनाच्या मुख्याधिकार्यांत गणिलें आहे, हा असंबद्धपणा ग्रंथकर्त्याच्या मनांत आला नाहीं हें

दाखविण्याचा माझा दुसरा उद्देश होय. आणखी " स्मृत्यंतरतून " ह्यणजे निनांवी स्मृतीतून प्रमाणें भराभर ओढून काढण्याची खोड आर्कीकडच्या ग्रंथकर्त्यास किती जबर लागत चालली आहे हेही या उताऱ्यांत फार चांगलें समजतें.

वरील उताऱ्यांत निर्णयसिंधूतील बहुतेक प्रमाणें आली आहेत. त्याखेरीज पुराणांतलें एक प्रमाण त्यांत व धर्मसिंधूत आढळतें, तें खालीदेतो—

निर्णयसिंधु व धर्मसिंधु.

विधवाकवरीबंधो भर्तुर्बंधायजायते ॥
शिरसोवपनंतस्मात् कार्याविधवयास
दा ॥ १ ॥ एकाहारः सदाकार्यो नद्वि
तीयः कदाचन ॥ मासोपवासंवाकुर्या-
त् चांद्रायणमथापिवा ॥ २ ॥ पर्येकशा
यिनोनारी विधवापातयेत्पाति ॥ नैवां
गोदत्तनंकार्यं स्त्रियाविधवयाकचित्
॥ ४ ॥ गंधप्रव्यस्वसंभोगो नैवकार्यस्त

धापुनः ॥ तर्पणंप्रत्यहंकार्यं भर्तुस्तिल
कुशोदकैः ॥ ५ ॥ नाधिरोहेदनद्वाहं प्रा
णैः कंठगतैरपि ॥ कंचुकंनपरीदध्यात्
वासोनविकृतं वसेत् ॥ ६ ॥ इति मदन
रत्ने स्कांदे.

अर्थ— विधवेचा बुचडा बांधणें हें तिच्या पतीच्या बंधा
ग कारण होतें; ह्मणून तिनें सर्वदा वपन केलें पाहिजे.
तिनें एकदां आहार घ्यावा, दुसरा कधी घेऊं नये; सहिनाभ
उपवास करावा, किंवा चांद्रायण व्रत करावें. विधवा
लंभावर निजलीतर तिचा पति पतित होतो. तिनें आंगा
ला तेल लावूं नये; गंधद्रव्याचा उपभोग घेऊं नये; तिल, कु
श व उदक यांहीं पतीचे तर्पण करावे; प्राण कंठगत झाला
तरी बैलावरं वसूं नये; चोळी घालूं नये आणि विकृत वस्त्र
(अनेकरंगाचें?) नसूं नये.

या भागाच्या आरंभापासून तोरो, संस्काररत्नमाला
व निर्णयसिंधु, या तीनच ग्रंथांतून उतारे घेतले आ
हेत खरे; परंतु या तीन उताऱ्यांत दुसऱ्या पुष्कळ
ग्रंथांतून अवतरणें आली आहेत. तेव्हां हे तीन उतारे
मिळून अपरार्क, स्मृतिरत्नाकर, नागेशकटी, नारायण

भट्टी षडशीति, धर्मसार, शाकलीय, मदनरत्न, धर्म सिंधु, इतक्या ग्रंथांचें अभिप्राय व्यक्त करितात. आणखी या सारिखे विचड्यांचें ग्रंथ भाराभर आढळतील. परंतु त्या सर्वांत वर आलेलीच प्रमाणें पुनःपुनः येतात. हे सर्व ग्रंथ शंभर, दीडशें, अथवा पराकाष्ठा दोनशें वर्षांच्या आलीकडचे आहेत, हें जरूर पडल्यास पुराव्यानिशी सिद्ध करितां येईल.

आतां प्रमाणांच्या संबंधानें वरील तीन उदाहर्यांपैकी संस्काररत्नमालेंतील उदाहर्यास तर तेशच्या तेशेंच निरोप दिला आहे. बाकी तारी व निर्णयसिंधु या दोहोंत मिळून साहा प्रमाणें पुढें आली आहेत, तीं अशीं—

तारी.

- (१) अनुभाविनांच परिवापनं- आप
संबसूत्र.
- (२) मुंडनप्रेतपत्नीनां इत्यादि- स्मृ
तिरत्नाकर.
- (३) स्मृतेपत्यौदशाहेतु इत्यादि- षड
शीति.

(४) पत्यौर्ध्वदेहिकंकुर्यात् इत्यादि-
जैमिनि व आश्वलायनस्मृति.

(५) पुत्राःपत्नीचवपनं इत्यादि- व्या
सवचन.

निर्णयसिंधु.

(६) विधवाकवरीबंधो इत्यादि- स्कं
दपुराण.

(१) आपस्तंबसूत्र विज्ञानेश्वर व माधवाचार्य, या उभय नामांकित विद्वानांनी घेतले (८३वें व ८६वें पृष्ठ पाहा) असून, या सूत्रावरून मृतमनुष्याच्या पत्नीला वपन येते असे त्या उभयतांच्याही मनांत आले नाही. आली कडचा लेखक संस्कार रत्नमालाकार यानें हें सगळें सूत्र जरी घेतले नाही, तरी दुसऱ्या ग्रंथाच्या द्वारे 'अनुभावी' हें पद घेवून याच्या अर्थाची चर्चा चांगली केली आहे. त्यालाही हा शब्द मृताच्या विधवेला लागतो असे वाटले नाही. तोरोला मात्र तसे वाटले; तें कोणीही मान्यकरणार नाही हें उघड आहे. तोरोला हा प्रयत्न, माधवाचार्य यांनी " नारी " या शब्दाचा अर्थ बदलण्याविषयी जो प्रयत्न केल्याचें मागे दाखविलें आ

हे, त्याच्याच तोंडीचा आहे. यावरून कालास अनुसरून विधवेला वपन ठरविण्या विषयी आलीकडच्या धर्मशास्त्र व्याख्याकारांचे मन उत्तरोत्तर कसे बळकट होत चालले ते चांगले व्यक्त होते.

(२) स्मृतिरत्नाकर हा तर मोठा समुद्रच आहे. या ग्रंथकाराने सर्व स्मृतींचा सार प्रथम आपल्या मनांत स्वचून भरून मग तेथून एक मोठा समुद्र बाहेर काढिला आहे. या समुद्रांत गडूळ नद्या, ओढे, नाले, यांचे घाणणारे पाणी मिसळले असलेच पाहिजे. आमची गरीब विचारी विधवा या समुद्रात शिरलांतर, तिच्या डोक्याचे केश तर गेलेच आहेत. आणखी या समुद्रांती लक्षाराने तिच्या आंगावरचे देखील केश फस्त होण्याचा संभव आहे. ह्मणून तिने या रत्नाकराला दुसून नमस्कार करावा हेंच बरें. तिला एकादें जुने दाहा पांच शब्दांचे वाक्य मिळाले तर पुरे आहे.

(३) षडशीतिकाराने सगळ्या स्मृतींचा सार ८६ श्लोकांत आणिला आहे तरी त्याने विधवेला संबंद दोन श्लोक दिले आहेत हे तिचे मोठे भाग्य समजले पाहिजे. याच मासल्याचे आणखी षट्त्रिंशति, चतुर्विंशति, दश श्लोकी इत्यादि महान् महान् ग्रंथ आहेत. ते धर्मशास्त्राची केवळ थट्टाच आहे असे समजले पाहिजे. अशा सं

क्षिप्त ग्रंथानां च शास्त्राच्च स्वरे ज्ञान लयास गेले.

(४) जैमिनि व आश्वलायन स्मृतीतील वचन मोठ्या नांवाखाली विकत आहे. जैमिनि व आश्वलायन या दोघा सूत्रकारांनी स्मृति ही कदाचित् स्वरोत्तर केव्हा असतील. परंतु त्या मला मिळाल्या नाहीत. तथापि या दोघा स्मृतीतील “ पत्नौर्ध्वदेहिकं ” इत्यादि वचन विज्ञानेश्वर व माधवाचार्य या दोघाही स्मृतिसागरांस माहीत नव्हते; यावरून याचे स्वरे स्वरूप समजते. आलीकडचा ग्रंथकर्ता निर्णयस्त्रिधुकार यांनी पुगणातले वचन पतकारिले, परंतु हे स्मृतिवचन घेतले नाही. यावरून काय अनुमान निघते पाहा. हे वचन अभुक्त नवे आहे हेच अपरिहार्य अनुमान होय.

(५) “ पुत्राः पत्नीच वपनं ” इत्यादि व्यास वचनालाही वरील दोष अक्षरशः लागतो. ज्या वेदव्यासांनी और्ध्वदेहिकाविषयी अनुशासन पर्वत ९, ६ अध्याय ग्रंथ लिहिला तरी त्यांत वपनाची वार्ता काढिली नाही, ज्यांनी कुंती, धृतराष्ट्र, भीष्म, यांची प्रेतक्रिया पांडवांनी वपनावाचूनच केव्हाचे लिहिले आहे, व ज्यांनी कितो एक विधवा सक्केशा हात्या झणून स्पष्ट लिहिले आहे, त्यांच्या स्मृतीत विधवांचे वपन येईल काय! जें

भयंकर विधान पराशरस्मृतीत आढळत नाही, ते व्यास
 स्मृतीत असण्याचा संभव आहे काय? व्यासाच्या
 नांवच्या स्मृति निदान तीन महा माहीत आहेत. त्या
 महा पुरुषाच्या नांवाने विकणारे असे फाटके तुटके
 ग्रंथ आणखी किती असतील कोण जाणे. वस्तुतः स्मृ
 ति ह्यणून वेगळाच एक ग्रंथ करून ठेवण्याचा विचार
 वेदव्यासाच्या मनांत घेण्याला बहुधा कांहीं कारण रा-
 हिल्याचें दिसत नाही. कारण की शांतिपूर्व व अनुशासन
 पूर्व या दोहोंत धर्मशास्त्रच भरलें आहे. हे दोन पूर्व ह्य-
 णजे जवळ जवळ महाभारताच्या अर्ध्या इतका ग्रंथ
 होईल. वेदव्यासानें एकादी स्मृति खरोखर करून ठे
 विलीं असलेच तर तिची आणि महाभारताची अक्षर
 शः एकवाक्यता असलीच पाहिजे हें उघड आहे.

अतां इतर स्मृतीप्रमाणें एकादी व्यासस्मृतिही त्या
 च्या कोणी एका शिष्याने त्याच्या अभिप्रायाप्रमाणें र
 चून ठेविली असल असें मानिलें तरी व्यासस्मृति महा
 भारताशी जुळत असलीच पाहिजे. कारण की महाभार
 तच व्यासाचा अभिप्राय आहे. वस्तुस्थिति वेगळीच
 दिसते. एकंदर ब्राह्मण जातच वेदव्यासाच्या शिष्य
 वर्गांत मोडत आहे कारण की त्या धर्मतत्त्वज्ञान्यानें रचून
 ठेविलेलीं ब्रह्मसूत्रें त्याच्या आलीकडच्या सर्व वैदिक

धर्मनर्ताचा मूळ पाया आहे. ह्यणून पाहिजे त्या ब्राह्मणांला व्यासस्मृति ह्यणून ग्रंथ करून ठेवण्याचा अधिकार पोंचतो. ह्यणून ज्याला जें वाटलें तें त्यानें लिहिलें, आणि व्यासाचें नांव त्यावर शपथप्रमाणें लिहून ठेविलें, असें दिसतें. ही स्थिति पाहूनच ज्ञानेश्वर, भाववाचार्य, अशा थोर विद्वानांनीं काणत्याही व्यासस्मृतीवर टीका करण्याचा विचार मनांत आणिला नसावा. व्यासस्मृतींतील प्रमाणें या ग्रंथकर्त्यांनीं फारच काचित् घेतलीं आहेत, यावरून माझे अनुमान विशेष दृढ होतें. निर्णयसिंधु व धर्मसिंधु यांच्या कर्त्यांनीं स्कंदपुराणांतील प्रमाण घेतलें, परंतु "पुत्राः पत्नी च वपनं" हे व्यासस्मृतिवचन घेतलें नाहीं. याचा अर्थ काय? परंतु व्यासाच्या नांवच्या किती जरी स्मृति बाहेर अल्या तरी आह्मांजवळ एक कसोटी आहे. त्यावरून स्वरे स्वोटें लागलेच बाहेर पडनें. ती कसोटी महाभारतच होय. ज्या आचरणाला महाभारतांत धर्मनिरूपणाच्या रूपानें किंवा निदान उदाहरणाच्या रूपानें प्रत्यंतर मिळत नाहीं तें कृतक व वेदव्यासाला सर्वात्मना असंभत असें ह्यणण्याला मला विलकुल शंका वाटत नाहीं. आतां महाभारत काय सामनें पहा—

अनुशासनपर्व- अ० ४४

पत्रेष्टतत्रदेयास्यात् नात्रकार्याविचार
णा ॥ कुर्वतेजीवतोप्येवं मृतेनैवात्रसं
शयः ॥ ५१ ॥ देवरंप्रविशेत्कन्या तप्ये
द्दापितपःपुनः ॥ तमेनुगताभूत्वा पा-
णिग्राहस्यकाम्यया ॥ ५२ ॥

अर्थ—जेथे इष्ट आहे तेथे कन्या द्यावी; याविषयी
विचार करण्याची गरज नाही. पति जीवत असताही
याप्रमाणे करितात, मेल्यानंतर तर संशयच नाही. क-
न्येने दीरशी लग्न करावे, अथवा पाणिग्राह जा पति
स्वावर मन ठेवून पुनः त्याच्याच इच्छेने तपश्चर्या क-
रावी.

या अवतरणांत “ कन्या ” हा शब्द असल्यावरून
पुस्तक वाचादत्त झालेल्या कन्येविषयी हा लेख आहे अ-
से कदाचित् कोणी तक्रार काढतील; परंतु पुढच्या अ-
ध्यायेंत “ पाणिग्राहस्य ” असा शब्द असल्यावरून पा-
णिग्राहणानंतर निचा पति मेली आहे तिलाच तपश्चर्या
सांगितली आहे असे स्पष्ट होते—

सदर- अ० ८

नारीनुपत्यभावेवै देवरंकुरुतेपतिं ॥ पृ
थिवीत्राह्मणालाभे क्षत्रियंकुरुतेपतिं ॥ २२ ॥

अर्थ-—पति नसेल तर स्त्री आपल्या दीराला वरिते;
ब्राह्मण न मिळेल तर पृथिवी क्षत्रियाला वरिते.

हे लेख ज्या थोर पुरुषाने लिहिले आहेत त्यांच्या
पुत्रांत अनाथ विधवांचे वपन करावे असा विचार ये-
ईल काय? व्यासस्मृतीचे जे प्रमाण अर्वाचीन ग्रंथकर्ते
दाखवितात. ते समूळ खोटे आहे याविषयी आतां शं-
का राहिली काय?

माझ्या जवळ व्यासाच्या नांवच्या स्मृति दोन आहे
त. त्या दोहोंतही " पुत्राः पत्नीचवपनं " हें वचन नाहीं.
पावरून व्यासस्मृति तीन आहेत असें होते. या तिहीं
खेरीज कोलब्रुक साहेबांनीं आणखी एक व्यासस्मृति अ-
नल्याचें लिहिले आहे. याप्रमाणें शोध केला असतां
आणखी किती व्यासस्मृति निघताल याचा नेम नाहीं.
परंतु दुसरा एक चमत्कार असाको व्याससंहिता नांव
च्या एका ग्रंथांत विधवांचे वपन सांगणारे वेगळेंच ए-
क वचन आहे. ते असें—

व्याससंहिता- अ० २

मृतभर्तारमादाय ब्राह्मणीवन्हिमावि-
शत् ॥ जीवन्तीचेत् त्यक्तकेशा तपसा-
क्षोभयेद्वपुः ॥ ५३ ॥

अर्थ—ब्राह्मण स्त्रियेने मेलेल्या पतीस घेऊन अग्निप्र-
वेश करावा; ती जीवित राहिल तर केश काढून तपश्च-
र्येने शरीर शुद्ध करावे.

या वचनाची खुबी अशी आहे की विधवेला मन्वा-
दिकांनी सांगितलेल्या तपश्चर्येशी वपनाची सांगड घातली
आहे. असे असूनही अर्वाचीन धर्मशास्त्र संग्रहकर्त्यांपैकी
कोणचि हे घेतले नाही याचा अर्थ काय? याचा अर्थ
इतकाच दिसतो की ते धर्मशास्त्रसंग्रहग्रंथ तयार झाले
त्या काळी ते वचन अद्यापि घडून तयार झाले नव्हते.
यावरून व्यास स्मृति घडून तयार करण्याचे कारणात
आजच्या काळी थालू असावेत असा आदमास होतो.

परंतु फक्त मनुस्मृतीलाच वेदव्यास धर्मशास्त्र हे नाव
देत होते याविषयी पृष्ठ १२६ पाहा.

आगस्ती एक विचार असा. " पुत्राःपत्नीचवपनं "
हे वचन किंवा या सारखे दुसरे कोणतेही वचन खुब

वेदव्यासाच्याच मुखातून निघाले असे घटकाजर मानू
या तरी वेदव्यासाच्या वडिलांच्या " वपनं नैव नारी
णां " या नियमास अनुसरून दोन अंगुले केश कापून
टाकून वपनसंस्कार पुरा करण्यास कोणती नढ आहे?
या नियमाला फक्त माधवाचार्य स्वरीज करून कोणत्याही
धर्मशास्त्रकर्त्याने कसलाही अपवाद आपिला नाही;
आणि माधवाचार्यांनीही विधवेचे प्रायश्चित्तांग वपन मात्र
या नियमाला अपवाद आहे असे स्वतःच्या जबाबदारी
वर सांगितले आहे. तेही असो, हा नियमही जुमानला
नाही; व्यासवचनाप्रमाणे भरपूर अमल चालवायाचाच
असे गृहीत घेतले. तरी और्ध्वदेहिकाच्या शेवटी एकदा
मात्र विधवेचे वपन होऊ शकेल. पुढे पुरुषांप्रमाणेच
विधवेला केश वाढविण्याला काय प्रत्यवाय आहे? तिने
काणायवस्त्र नेसावे, कुंकू पसावे, वांगड्या फेडून का-
ढाव्या, वगैरे विषयी व्यासाने कांठे काय सांगितले
आहे? एकंदरीत हे व्यासवचन व या सारख्या लंगड्या आ-
धारावरून विधवांचा जो अमयीद हल होत आहे तो,
हे सर्व बुडापासून शेज्यापर्यंत शुद्ध थोतांड आहे असे
कोणही विचारी मनुष्य ह्मटल्यावांचून राहाणार नाही.

याच रीतीने जैमिनि व अश्वलायन यांचे वचन ह्मणून
वर नमूद केलेल्या १४व्या प्रमाणानेही अप्रामाण्य ठरते

(१२०)

हैं उघड आहे. कारण की दोहोंचें स्वरूप एकच आहे, दोहोंतही पराशरोक्त संक्षिप्त वपन सारिचें लागू आहे, आणि दोहोंतही फक्त वपन एकदां मात्र सांगितलें आहे.

(६) “ विधवाकबरीबंधो ” इत्यादि
निर्णयसिंधुप्रमाण.

हैं दिसण्यांत जास्त खरमरीत दिसते. कारण की यांत विधवेचें सर्वदा वपन केलें पाहिजे ह्मणून सांगितलें असून त्या वपनाचें कारण ही दिलें आहे. हें वचन मदनरत्नाच्या ग्रंथांत व स्कंद पुराणांत उपलब्ध आहे. पाहिल्या गृहस्थास तुर्त निरोप देऊं या; त्याची गडबड धर्मशास्त्राल्या विचारांत काहीं कामाची नाहीं. स्कंद पुराणाचें प्रामाण्य मात्र विचार करण्यासारखें आहे.

प्रथम पुराणें धर्मशास्त्र ग्रंथ नव्हेत हें मागें सांगितलें आहे, आणि त्यांत काय काय विषय येतात हेंही तेथेंच कळविलें आहे. धर्मशास्त्राचें मूळ झटलें ह्मणजे श्रुति आणि स्मृति ह्या दोनच होत. याविषयी प्रमाणें—

मनु- अ० २

श्रुतिस्मृत्युदितंधर्म मनुतिष्ठन्हिमान
वः ॥ इहकीर्तिमवाप्नोति प्रत्यक्षानुत्त

मंसुखं ॥ ९ ॥ श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः धर्मशास्त्रं तु वैस्मृतिः ॥ तैत्तिरीयैष्वमी-
 मांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वभौ ॥ १० ॥
 यो व मन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयात् द्वि-
 जः ॥ ससाधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वे-
 दनिन्दकः ॥ ११ ॥ वेदः स्मृतिः सदाचा-
 रः स्वस्य चाप्रियमात्मनः ॥ एतच्चतुर्विधं
 प्राहुः साक्षाद्दर्मस्य लक्षणं ॥ १२ ॥

अर्थ — श्रुति व स्मृति यांत सांगितलेल्या धर्मवि-
 चरण करणारा मनुष्य या लोकी कोर्ते पावनो व पर
 लोकी उत्तम सुख पावनो. वेदाला श्रुति व मनुधर्मशास्त्रा
 ला स्मृति ह्मणतात. या दोहोंपासून धर्म प्रकट झाला
 आहे, तेव्हां या दोहोंत सांगितलेल्या कोणत्याही गोष्टी
 विषयी तर्क चालविणें योग्य नाही. जो कोणी द्विज
 तर्कशास्त्राचे आश्रयानें या दोहोंची अवगणना करील,
 तो नास्तिक आणि वेदनिन्दक आहे; आणि साधूनी
 झाला बाहेर धालवावा. वेद, स्मृति, शिष्टांचा आचार
 शास्त्रांत विकल्प सांगितला असेल तें आपणास हितकर

वाटल तो मार्ग. याप्रमाणे चार प्रकारचे साक्षात् धर्मचे
रक्षण सांगितले आहे.

पराशर- अ० १

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारो निर्वेत्तव्याश्च
सर्वदा ॥ २० ॥

याज्ञवल्क्य- आचाराध्याय.

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्यचाप्रिय
मात्मनः ॥ सम्यक्संकल्पजः कामो ध
र्ममूलमिदं स्मृतं ॥ ७ ॥

अत्रिसंहिताः

श्रुतिः स्मृतिश्चविप्राणां नयनेहेप्रकीर्ति
ते ॥ काणःस्यादेकहीनोपि द्वाभ्यामंधः
प्रकीर्तितः ॥ ३४० ॥

लघुहारीत- अ० १

श्रुतिस्मृतीचविप्राणां चक्षुषीदेवनिर्मि
ते ॥ काणस्तत्रैकयाहीनो द्वाभ्यामंधः

प्रकीर्तितः ॥ २५ ॥

अर्थ—पराशर ह्यणनात की श्रुति स्मृति व सदाचार हे सर्वदा जाणून धर्माचरण करावे. याज्ञवल्क्यांतला श्लोक बहुतेक मनुच्या १२व्या श्लोकाप्रमाणेच आहे. अग्नि आणि लघु हारीत या दोघांचा अभिप्राय एकच आहे; तो असा—श्रुति आणि स्मृति ह्या दोन ब्राह्मणाचे दोन डोळे होत. एक ज्याल नसेल तो काण समजावा व दोनही ज्याला नसतील तो अंध समजावा.

पुराणे धर्मशास्त्रांत सर्वथा येऊं शकत नाहीत हे दाखविण्याला ही ५ प्रमाणे पुरे आहेत असें मला वाटते. आता एक स्मृतिकर्ता पुराण सांगणारांस केवढा मान देतो तें यथे दाखविलें असतां पुराणांची योग्यता वाचकांच्या मनांत चांगली भरेल असें मला वाटते.

अत्रिसंहिता.

वेदैर्विहीनाश्चपठंतिशास्त्रं शास्त्रेणहीना
श्चपुराणपाठाः ॥ ३७३ ॥ ज्योतिर्विदो
ह्यथर्वाणः कीराः पौराणपाठकाः ॥ आ
द्वयज्ञेमहादाने वरणीयाः कदापिन ॥
॥ ३७४ ॥

अर्थ—जे वेदहीन आहेत ते शास्त्र पाठ करिताना, आणि ज्यांस शास्त्र येत नाही ते पुराण सांगिताना. ज्योतिषी, मांत्रिक, कीर* व पुराणपाठक यांस श्राद्ध, यज्ञ व महादान यांकरितां कधीही बोलावूनये. (बोलाविलें असतां हीं तीनही निष्फल होतात असें पुढच्या दोन श्लोकांत सांगितलें आहे.)

तेव्हां पुराणे धर्मशास्त्र ग्रंथ नव्हेत आणि त्यांची योग्यता कांही धर्मशास्त्र कर्त्यांनी फार कमी मानली आहे हें स्पष्ट आहे. आतां हाछीं बहिर्वादींत असलेलीं १८ पुराणे व्यासनेच केलीं आहेत अशी आमच्या लोकांची समजूत आहे हें प्रसिद्ध आहे. या पुराणांना धर्मशास्त्रांत कोणी आणिलें याचा शोध करिता तेही काम व्यासनेच केलें असें समजतें. कारण कीं व्यासहा स्मृतिकर्ताही आहे; तेव्हां त्याच्या स्मृतींत हें खालचें वचन आढळतें—

* कीर ह्यणजे बौद्ध भिक्षु यांचा उल्लेख या अत्रिसंहितेत आहे तेव्हां बौद्ध धर्म तिरस्कारास्पद शाल्यानंतर ह्यणजे २००० वर्षांच्या आलीकडे हा ग्रंथ शाला असें स्पष्ट होतें. त्या काळीं पुराणांस किती मान होता तें बरचें प्रमाण दाखवितें.

व्याससंहिता. अ० १

श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधोयत्रदृश्य
ते ॥ तत्रश्रौतप्रमाणंतु तयोर्द्वेषेस्मृतिर्व
रा ॥ ४ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविश स्रयाव
र्णाद्विजातयः ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त
धर्मयोग्यास्तुनेतरे ॥ ५ ॥

अर्थ—श्रुति, स्मृति व पुराणें यांचा विरोध दितेक
तेंथें श्रुतिप्रमाण श्रेष्ठ समजावें; आणि पुराण व स्मृति
यांत विरोध असला तर स्मृति श्रेष्ठ समजावी. ब्राह्मण,
क्षत्रिय व वैश्य हे द्विज हात. हेच श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त
धर्माला योग्य आहेत, दुसरे कोणी नाहात.

यांत पुराणप्रमाण स्मृतीपक्षां कमी योग्यतेचें ह्मणून
सांगितलें आहे हें तरी भाग्यच समजलें पाहिजे. ना
हीं तर स्मृती पक्षा ही श्रेष्ठ ह्मणून ग्रंथकर्त्यांनीं लिहून ठे
विलें असतें तर त्याला नको ह्मणणार कोण होता? प
रंतु महाभारत वेगळेंच काहीं सांगतें. तेंथें धर्माचरणाला
वेद आणि मनु धर्मशास्त्र या दोहोंचेच प्रामाण्य काय
तें सांगितलें आहे. शांतिपर्व व अनुशासनपर्व यांत या
अर्थाचे लेख निदान दाहा पांच ठिकाणीं तरी आढळतील.

(१२६)

या पैकी उदाहरणकरितां एक दोन खाली देतो—

अनुशासनपर्व- अ० ४७

मनुनाभिहितंशास्त्रं यच्चापिकुरुनंदन ॥
तत्राप्येषमहाराज धर्मादृष्टः सनात-
नः ॥ ३५ ॥

सदर- अ० ७

अथोत्पत्तयसर्वान्वेदान्वे सद्योदुःखादिमु-
च्यते ॥ मानवांहिचरन् धर्मं स्वर्गलोक-
मुपाश्रुते ॥ २० ॥

अर्थ—मनुने जे धर्मशास्त्र सांगितले आहे त्यांतही हा सनातन धर्म सांगितला आहे. सर्व वेदांचें अध्ययन केलें असतां मनुष्य तात्काळ दुःखांन मुक्त होतो; मनु- जें सांगितलेल्या धर्माचें आचरण करणारा स्वर्ग लो- कां जातो.

यावरून महाभारताचा कर्ता फक्त मनुस्मृतीला मात्र “शास्त्र” म्हणजे धर्मशास्त्र हें नांव देत होता आणि मनुप्रोक्त धर्माचरणानेंच उत्तम गति आहे असें मानित होता हें स्पष्ट आहे. या व यासारख्या आज्ञांची किती

एक महा भारतातील लेखांवरून इतर बहुतेक स्मृति
महा भारताच्या आलंकिडे झाल्या आहेत ह्यापुन मी जे
बागे लिहिले आहे त्याला बळकटी येते. अनुशासन
पर्व ह्याणजे मनुस्मृतीची टीकाच आहे असे ह्याणण्यास
हरकत नाही.

तेव्हां व्यास स्मृति व व्यासप्रणीत महा भारत यांत
किती विरोध आहे हे वाचकांच्या लक्षांत सहज येईल.
सारांश व्यासाच्या नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या कांहीं स्मृ-
ति व हीं १८ पुराणें यांनी धर्माचरणांत इतकी धांदल
उडवून दिली आहे की, त्या मुळे मूळचा वैदिक धर्म
समूळ नष्ट झाला आहे असे ह्याठले तर अनिश्चयोक्ति हो-
णार नाही.

या प्रमाणें “ पुराण ” या शब्दाच्या अर्थावरून,
मन्वादिकांनी पुराणांला धर्मशास्त्रांत मोजले नाही यावरून
न व “ श्रुति स्मृति पुराणानां ” इत्यादि व्यासस्मृति
वचन असत्य किंवा निदान संशयास्पद ठरत असल्या
वरून पुराण प्रमाण धर्मशास्त्रांत ग्राह्य नाही हे सिद्ध
आहे. विज्ञानेश्वर आणि माधवाचार्य हे दोघे साक्षीदारही
हेंच सांगतात. विज्ञानेश्वराने धर्मशास्त्र प्रामाण्य दाख-
विण्याकरितां पुराणवचन कांठेही दिले नाही; स्मृतींच्या
आधारे सिद्ध हाणांच्या गोष्टींच्या प्रसंगंतराकरितां उदा-

हरणादाखल मात्र पुराणवचने क्वचित् दिली आहेत. माधवाचार्यांनीही हाच क्रम बहुधा धरिला आहे. तथापि धर्माचरणाला फक्त पुराण वचनच प्रमाणादाखल त्यांनी कोठे कोठे दिल्याचें आढळते. हा केवळ कालमहिमा प्रमजला पाहिजे. माधवाचार्यांचे वेळेस धर्माचरणांत फक्त एक पट्टे लागला होता. हें मागें कळविलेंच आहे. माधवाचार्यांनी जें अल्प स्वल्प पुराण प्रमाण मान्य केलें तेंच आधुनिक धर्मशास्त्रसंग्रहकर्त्यांस किती हाऊन बसलें असें दिसते. हे लोक पुराणप्रमाण व स्मृतिप्रमाण यांत बहुधा कांहीच भेद मानीत नाहींत. तथापि सांप्रत्यच्या अंदाधुंदीच्या काळांत सुद्धां पुराण प्रमाण धर्मशास्त्रांत ग्राह्य नाहीं याची एक स्तूण अद्यापि जांवत राहिली आहे. ती कोणती झणाल तर, आमचे दक्षिणी लोक श्रीमद्भागवताला परम पूज्य मानून तें शकून वाचतात, त्याची पूजा करितात व आरधनाही करितात; परंतु त्यांतील हजारो धर्माचरणाच्या वचनांपैकी एकही वचन आजच्या घटकेपर्यंत कोणी धर्मशास्त्रकर्त्यांनी कधीच घेतलें नाहीं. याचें बीज काय असावें बरें?

व्यासस्मृति स्मरण जितक्या प्रसिद्ध आहेत तितक्या सर्व बनावट आहेत याविषयी कारणें मागें साविस्तर सांगितलें आहेत; त्याचप्रमाणें १८ पुराणें सर्व व्यासप्रणीत नसून

१०००, १२०० वर्षांच्या आलीकडे
 सै युरोपियन् शोधक सप्रमाण प्रतिपादित परंतु
 आणि त्यांची प्रमाणे अपरिहार्य दिसतात.
 या विचारांत शिरण्याची मला फारशी गरज नाही. ये
 थें इतकें सांगितलें तर बरस आहे कीं, पुराणें व्यासप्र
 णीत आहेत असें जरी गृहीत घेतलें तरी त्यांत पोट भ
 रूनीं व इतर लोकांनीं आप आपले उद्देश साधण्याकरि
 वा पुष्कळ भेसळ घातली आहे हें निर्विवाद आहे. पुराणां
 चा अमळ पांच चारशें वर्षांच्या आलीकडे उत्तरोत्तर वा
 ढूं लागला तशीं त्यांचीं शेषटें, माहात्म्यें, कथा, कल्प,
 व्रतें, वगैरे रूपानें वाढूं लागलीं. चाखिरीज खुद्द पुरा
 णांच्या पोटांत मध्यें मध्यें वेळोवेळीं भर पडत चालली
 ती वेगळीच. कोणतेंही माहात्म्य, कथा, किंवा व्रत
 पाहा, तें एक नाहीं एका पुराणाचा भाग आहेच. एक
 दोन गमतीचीं उदाहरणें खाला देतो—

मछारिमाहात्म्य हें ब्रह्मांडपुसणांतील आहे ह्यणून
 त्यांतच सांगितलें आहे. शिवाशी युद्धकरण्याकरितां ए
 क वीर आपल्या घण्याला ह्यणतो— "तांबूलंदीयतांमम"
 (मला विडा द्या. अ० ११, श्लो० ४). मणिमक दैत्य
 पद्ममुखाशी युद्धास उभा असतां ह्यणतो "यावस्वपोले
 कांडुगां नासाभ्यांलिहरेकफं" (अरे दुर्गेला पोली माग

जा, नाकातील शेवूड चाटून घे, (अ० ११ खो० १९)
ही रचना व्यासाचीच असेल काय? धन्य त्या प्रयत्न
त्यांची!

वेंकटेश माहात्म्य अविद्योत्तरपुराणांतला भाग आहे
ह्यग्रुन त्यांतच सांगितले आहे. परंतु आरंभीच प्रयत्न
ती विक्रमार्काची हजार वर्षे लोटून गे-
ल्यानंतर* दक्षिणेंत नोंड देशी आकाशनांवाचा राजा रा-
ज्य करीत होता. " राज्यं चकार " हें सगळें व्यासानेच
सांगितले असले काय? या आकाशराजाची मुलगी प-
दावती हिचे वेंकटेशाशी लग्न झाले; त्याचे वर्णनच या
माहात्म्याचें कथानक आहे. हास्यास्पद अपप्रयोग, कु-
त्सित ग्राम्य कल्पना, कर्नाटकातील लग्नांच्या चाली, व
गैरे आधुनिकत्वद्योतक चिन्हांनी हें माहात्म्य एक
खाणच आहे न्हटले असतां चालेल. तरी हें व्यास
कृतच !

आतां निष्कर्षांतली " विधवाकवरीबंधो " इत्यदि
प्रमाण स्कंदपुराणांतून घेतले आहे. त्याच पुराणांतली

* विक्रमार्काद्योत्तमाः स्वर्गीकंपदाययुः । तत्कालानेव
वत्सराजे सहस्राणि समागते ॥ श्लोक किरी शुद्ध आहे
पाहा

एक मासलेदार उदाहरण देऊन हे लंब घाटलेले वृत्त
 ट संपवितो. सहाद्विखंड हा स्कंदपुराणांतला भाग आ
 हे हे प्रसिद्ध आहे; त्या अंथांतही या अर्थाचे लेख पु
 ष्कळ ठिकाणी आहेत. तर सहाद्विखंडाच्या उत्तरार्धा-
 च्या ८व्या अध्यायांत बहुतेक हंगनामक ब्राह्मणांचा इ
 तिहास दिला आहे. या ब्राह्मणांस कदंब वंशातील मयूर
 घर्मानामक राजाने अहिछत्र नांवाच्या नगराहून आणून
 सहाद्वीच्या माझ्याजवळ (शिरशीप्रांती) ठेविल्याची
 साद्यंत कथा या अध्यायांत दिली आहे. परंतु या मयूर
 घर्मा राजाने हंग ब्राह्मणांस अहिछत्राहून शालिवाहना
 च्या ५७व्या शतकाच्या सुमारास आणिल्याची साक्ष दे
 णारा एक शिलालेख माझ्याजवळ हाजर आहे; आ-
 णि याच अर्थाचे दुसरे काहीं लेख मे. फ्लॉट साहेब या
 नी प्रसिद्धही केले आहेत. तेव्हा हा अध्याय व्यास-
 कृत ह्यणतां येईल काय? - या अध्यायांतील काहीं श्लो
 क पुराव्याकारितां, विशेषकरून भाषेचा मासला दाख
 विण्याकारितां, खाली देतो—

सहाद्विखंड, उत्तरार्ध- अ० ८
 स्कंदउवाच ॥ मयूरनामनृपातिः हेमांग

दकुमारकः ॥ अहिक्षेत्रस्थितान्विप्राना
गतान्द्विजपुंगवान् ॥ १ ॥ प्रत्नादयि-
त्वातान्विप्रान् धनसत्कारभोजनैः ॥
अग्रहारान्चकारासौ द्वात्रिंशद्ग्रामभे-
दतः ॥ २ ॥ कदंबकाननेत्रीणि गोक-
र्णेवेदसंख्यया ॥ शुक्तिमत्यास्तटेसंख्य-
क् द्वयंग्रामंचकारसः ॥ ३ ॥

+ + + + +
तथैवगृहभेदानि चकारनृपनंदनः ॥ का-
रेऊरुग्रामकेतु भेदान् चत्वारिसंख्यका-
न् ॥ ३२ ॥

+ + + + +
वामिजूरुग्रामकेतु द्वयंभेदंचकारसः ॥
हैनाडुग्रामकेनाम वेदवद्भेदमाचरेत् ॥ ४३ ॥

ही भाषा किती शुद्ध आहे आणि सरणि किती मंभीर
आहे हे संस्कृत भाषेचे साधारण ज्ञान ज्यास आहे त्याला
देखील सांगण्याची गरज नाही. परंतु " कारेऊरु "

आणि " हैनाडु " (= हैगनाडु ; ही दोन कानडी नावें आहेत हे मात्र सांगणे जरूर आहे. याच प्रकारची भाषा आरंभापासून शेवटापर्यंत आहे, आणि याच प्रकारच्या अर्वाचीन ऐतिहासिक गोष्टी (त्यांत किती एक अभुक्त खोब्या) सगळ्या ग्रंथांत भरल्या आहेत. " तवा प्रे कथितं " (तुझ्यापुढे सांगितले = तुला सांगितले) " राज्यचकार " (राज्य केले), " तव हस्तेन कारितं " (तुझ्या हाताने करविले = तुजकडून करविले), असे प्रयोग जागो जाग आहेत. यावरून कोणी कानड्या मनुष्याचीही कर्तवगारी आहे असे लागलेच समजते. हा ग्रंथ व्यासकृत ह्यणने ह्यणजे त्या थोर सत्पुरुषाला लाखो शिव्या देणे नव्हे काय? कारण कीं हरएक अपप्रयोगाकरितां हरएक वाचकाकडून ग्रंथकर्त्याला कमीत कमी एकेकच शिबी घरिली तरी लाखो पेशां फार नास्त शिव्या होतील असें मला वाटते. अस्तु, याप्रमाणे वेदव्यासाला सहाय करण्या करितां पुढे सरसावलेल्या आधुनिक आंबट कवींच्या कवितेत चार लक्षणे खुलून दिसत असतात. तीं अशीं—

(१) लज्जास्पद अपप्रयोग.

(२) क्रियापदाचे ठिकाणी य प्रत्ययांत किंवा तव्य प्रत्ययांत कृदंत विशेषण यावयाचे;

क्रियापद आलेख तर ते अयं रुढींतले असले पाहिजे.

(३) जागाजाग ग्रंथकर्त्यांच्या जन्मभाषेची सरणी.

(४) आधुनिक रीतीमार्तीचा उल्लेख.

वेदव्यासाच्या नांवावर विक्रान्या सर्व वाड ग्रंथां त बहुधा हीं सर्वलक्षणें लागलींच प्रकट होतात. ग्रंथ किती ही नावाजलेला असला तरी त्यांत निदान शेव टचीं दोन लक्षणें तरी असलींच पाहिजेत.

आतां हीं लक्षणें निर्णय सिध्दील स्कंदपुराणांक “ विषवा कथरीबंधी ” (पृ० १०८) इत्यादि प्रमाणाला किनपत लागतात तें पाहूं—

एकंदर १० अर्धऋचांत मिळून ११ वाक्ये आहेत. त्यांपैकी पाचांच्या शेवटीं ‘ य ’ प्रत्ययांत रुढंत आ- हेत; बाकी साहांच्या शेवटीं मात्र फार रुढींतलीं क्रिया पदें आहेत. तरी त्यांत ‘ परीदध्यात् ’ हें अशुद्ध रूप आहे. ‘ अंगोद्वनेन ’ ही द्विरुक्ति आहे. ‘ बंधाय जा यते ’ ही आधुनिक ग्राम्य सरणि आहे. ‘ जायते ’ या क्रियापदाचा उपयोग ‘ भवति ’ या क्रियापदाचे ठि- कार्णी अर्धवट संस्कृत जाणणारे आधुनिक लोक मात्र करितात. विधवेने बैलावर बसूनये, हा नियम येथे मुद्दाम सांगितल्याचा उद्देश उत्तर देशीय लोकांत बहुधा

समजणार नाही. परंतु कृष्णेच्या दक्षिणेस ब्राह्मणांच्या बायका व कोठे कोठे पुरुष सुद्धा बैलावर बसत असतात. हे ज्यास माहीत आहे तो ' नाधिरोहंदनद्राहं ' हे वाक्य लिहिणारा कानडा किंवा तैलंग असावा असे लागलेच सांगेल.

या वचनांत विधवेच्या वपनाला, तिने बुचडा बांधि श्यापासून तिच्या पतीचे बंधन होते, हे कारण दिले आहे. हा कार्य कारणभाव कसा जुळतो ते मला समजत नाही. बुचडा बांधिल्याने पतीचे बंधन होत असल्यास केश मोकळे टाकावेत, असे कां सांगितले नाही? एक दंभ केश काढून टाकणे कसे सयुक्तिक होईल? स्त्रिया स्वतंत्र झाल्या असतां कुळाला कलंक लावितात झणून धर्मशास्त्र सांगते. तेवढ्यावरून स्त्रियांस ठार मारून टाकावे किंवा पुरुषांने लग्नच करून घे असे सांगणारा विद्वान् अद्यापि कोणी निपजला नाही. विधवेने चोळी घालून घे झणून हे वचन मोघमच सांगते; त्याला कारण कांही सांगत नाही. तरी असो. परंतु कुंकू, काकणे, तामडे लुगडे, वगैरे विषयी या वचनांत कांही एक अक्षर नाही.

एत्रंच ' विधवा कवरीबंधो ' इत्यादि स्कंदपुराणोक्त वचन सर्वथा विश्वसनीय नाही. झणजे स्कंदपुराण व्या.

सप्रणीत आहे असे मानिले तरी हे वचन कोणी विकटो पंडिताचे कवन आहे हे याच्या स्वरूपावरूनच उघड होते. हेही व्यासप्रणीतच आहे असेही मानिले तर पराशराचे संक्षिप्त वचन याच्या विरुद्ध आहेच. तेही नाही असे मानिले तर हे स्कंदपुराणोक्त वचन व या सारिखेच बनावट " पुत्राः पत्नीच वचनं " इत्यादि व्यासस्मृति वचन, या दोहोंच्या संयुक्त जोराने विधवेने दाहा दिवसांचे आंत वचन करावे व पुढेही सर्वदा वचन करित अतावे आणि चोळी काढून टाकावी इतके ठरेल, काकर्णे, मंगळसूत्र व कुंकू सोडण्याला आणि तामडे लुगडे नेसण्याला कांहीं एक आधार नाही.

परंतु ज्यांचे बनावट स्वरूप हरएक प्रकारानी उघड दिसत आहे, अशा व्यासाच्या नांवावर विक्रान्या ए कापेक्षां जास्तप्रमाणांचा आधार गोळा केला तरी हाही बहिर्वाटीत असलेल्या विधवांच्या अर्धवट सन्यासाची सगळीं विधाने सिद्ध होत नसतांही आणि त्या सन्यासाचा संक्षेपकरण्याला मार्ग असतांही अशा तऱ्हेचा सन्यास विधवांस देणे सशास्त्र होईल, की व्यासापेक्षां ही पुरातन व थोर योग्यतेचे मनु, पराशर, प्रभृति महानुभाव एक मताने जें ब्रह्मचर्य सांगतात तें देणे सशास्त्र होईल, याचा विचार आमचे धर्माभिमानी करितील का

(१३७)

य? स्त्रियांचा क्षोभ घेणारांच्या मस्तकावर मनुप्रभृति घ
र्माचार्यांनी केवढी मोठी गदा उगारली आहे (पृ०२०
पाहा) हें आमच्या धर्मशास्त्रांच्या ध्यानांत आहे का
य? मनुपासून निदान विद्यारण्यस्वामीपर्यंत हजारो वर्षे
चालत आलेल्या ब्रह्मचर्याचा हक्क जास्त होईल, की दो
न तिनशें वर्षांच्या आलीकडे असमंजस कारणांनी पु
ढें आलेल्या वपनाचा हक्क जास्त होईल बरें? स्वधर्मा
च्या ऊर्जितकालांत चालू असलेले ब्रह्मचर्य शुद्धाचरण
होईल, की आलीकडच्या धर्म-हासाच्या काळांत चालू
असलेले वपन शुद्धाचरण होईल?

या प्रश्नांचा प्रत्येक वाचकानें मनापासून विचार क
रावा अशी माझी हात जोडून प्रार्थना आहे. ब्रह्मचर्य
पुनः चालू करण्यापासून विधवांचें दुःख पुष्कळ अंशी
कमी होईल इतकेंच नाही, तर स्वधर्म-हासाची एक मो
ठी बाब दुरस्त केल्याप्रमाणें होईल.

आतां हा इतका कंठशील विधवावपन शास्त्रविरुद्ध
आहे हें सिद्ध करण्याकरितां मी केला स्वरा. परंतु हें पु
स्तक एकाद्या करमांतच्या भटाला साद्यंत वाचून दाख
विलें तर तो लागलाच ह्याणेल, कीं “ हें सर्व पिडपेपण
आहे; इतक्या वाक्यांतल्याची कांहीं गरज नाही; तुमची
मर्जी नसल्यास विधवांचें मुढन करूंनका; कराच हाणू

न तुमच्या पाटीस कोणी लागला नाही. " माझे सांग-
 ण्याचें तात्पर्य असे की, विधवावपनाविषयी अर्वाचीन
 धर्मशास्त्रसंग्रहकर्त्यांनी खोटी नाटी कसली तरी घवने
 पुढे आणून तें वपन शास्त्रानें दुर्निवार आहे असे दा-
 खविण्याचा जरी प्रयत्न केला आहे, तरी त्याप्रमाणे सु-
 झां यथार्थ आचरण होत नाही. दाहा दिवसांत पत्नी
 नें वपन केलें पाहिजे ह्याणून वर निर्दिष्ट केलेली कल्ह-
 ईची व्यासस्मृति सांगते; परंतु शेकडो, हजारो विधवा
 दाहा दिवसांत वपन करीत नाहीत. विधवेनें कधी बु-
 चडा बांधून घे ह्याणून चतुर्लक्षणी स्कंदपुराण वचन सांग-
 तें; परंतु वितक्या विधवांस वरुयाचा विटाळ झालाना
 ही वितक्या सर्व बुचडा बांधतातच. इतकेंही करून वि-
 धवा जातिभ्रष्ट होत नाही. केव्हांही तिने केश काढे
 छे तरी ते काढण्या बरोबर पवित्र होतेच. हें आचर-
 ण काय सुचवितें याचा सुज्ञांनी विचार करावा. विध-
 वा वपनाला बळकट आधार असता तर असा घर सो-
 ढीचा प्रकार क्षणभर तरी चालला असता काय? वा
 ह्याणानें शूद्रान्न घेवून घे ह्याणून धर्मशास्त्राची आज्ञा का
 है; आणि आतांच्या भ्रष्टाचाराच्या काळांत सुद्धां उघड
 पणें शूद्राचें पाणीही घेण्याची कोणाची आज्ञा नाही.
 त्याच्या धर्मशास्त्राचा अंलम असा चालतो. यावरून

निराधार विधवावपनाचा अमल कसा तरी करून
 घुक्ती घुक्तीने बसविण्याचा क्रम आतांच्या घटकेस
 चालू आहे असे सिद्ध होत नाही काय? सरकारांनी इ
 ग्लिश शाळा सुरू केल्या तेव्हा पदराचे पैसे देऊन
 मोठ्या आर्जवाने विद्यार्थी जमाविले. तेच विधवा वप
 नाचा सांप्रतचा प्रकार नाही काय? कोणी अड्ड वि
 धवेने हंटले की मी परिच्छिन्न केश काढित नाही,
 तर आमचे दूरदर्शी जोशीबुवा गंभीर मुद्देने सांगतात
 की चिंता नाही, आज नाही उद्यां काढ, दाहा वर्षा
 नी काढ, पण केव्हां तरी काढ; ते काढल्या खरीज
 तू पावेत्र नाहीस पण हें खरें आहे की कोणी धर्मशा
 स्त्री खरोखर याप्रमाणे विधवांची मनधरणी करून
 त्यांना घुक्तीने आपल्या मार्गीकडे वळविण्याचा उद्योग
 करित फिरता असे नाही. या कार्मीही आमच्या धूर्त
 जोशीबुवांनी एक सुत्रक युक्ति योजून ठेविली आहे.
 ती अशी की, याप्रकारची समजूत विधवांच्या अज्ञा
 ना आई बापांची, विशेष करून वृद्ध बायांची, घा
 लून तेथे त्यांनी पक्षे मळसूत्र फिरवून ठेविले आहे.
 त्यामुळे केश काढण्याचा बलात्कार विधवांवर त्या
 च्या आई बापांकडूनच होतो, आणि धर्मशास्त्री
 अलग ते अलगच राहिले आहेत!

(१४०)

या धरिलेल्या विषयाचा इत्यर्थ पदरचा काहीं पैसा
स्वर्चकरण्यास तयार झाल्यावाचून बहुधा होण्याचा संज
ध नाही असे दिसण्यावरून खालची जाहिरात प्रसिद्ध
केली आहे. हे पुस्तक ज्या वर्तमानपत्रकर्त्यास तजर
केलें जाईल त्यांनी ती जाहिरात आपल्या पत्रांत एक
वार प्रसिद्ध करावी अशी त्यांस विनंती आहे.

जाहिरात.

१०००रुपये इनाम.

याति मरणाच्या निमित्ताने विधवांचे वपन सुमारे ३००
वर्षांच्या आलीकडे सुरू झाले आहे असे धर्मशास्त्रग्रं
थांत शोधकेल्यावरून दिसून येते. याच्या विरुद्ध कोण
नवळ पुरावा असल्यास, हाणजे शके १४९०च्या पूर्वी
लिहिलेल्या व्यासस्मृतीच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याही
स्मृतीच्या पुस्तकांत सांप्रत चालू असलेल्या विधववप
नाला आधार देणारा लेख असल्यास, तो त्यांनी मेहे
नीने मला दाखवावा. त्या दाखविणारास (१०००) पांचशे
रुपये इनाम देण्यास मी सिद्ध आहे. हे इनाम एकदा
आहे हे उघड आहे. लेख जो दाखविण्यांत येईल तो
शके १४९०च्या पूर्वी लिहिलेला असल्याचे न्यायकोट

पुढे शाबित होण्या इतका मजबूद पुरावा दाखविला पाहिजे, आणि तो लेख स्पष्ट शब्दांनी लिहिलेला असावा. ज्या स्मृतींत तो लेख असेल ती प्रसिद्ध व सर्व मान्य असली पाहिजे. याला मुद्दत आजपासून एक वर्षाची ठेविली आहे.

२ याचप्रमाणे विधवेने पाहिजे तेव्हां वपन करावे, वपन केल्यावांचून ती पवित्र होत नाही, आणि वपन करितांच पवित्र होते, अशी समजूत सांप्रत सर्व ब्राह्मण समाजाची आहे आणि याप्रमाणे वहिवाटही चालते. या वहिवाटीला सरळ, समर्पक, सर्वमान्य, प्रतिपदोक्त आणि निर्विवाद असे स्मृतिप्रमाण जो कोणी दाखवील त्यालाही (१००) पांचशे रुपयांचे इनाम देण्यांत येईल. हेही एकच इनाम आहे, आणि यालाही आजपासून एक वर्षाची मुद्दत ठेविली आहे.

धारवाड

ता. १ जून १८८९

वेंकट रंगो कट्टी.

— ० * ० —